

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ХАЛҚ
ТАЪЛИМИ ВАЗИРЛИГИ НАВОИЙ ДАВЛАТ
ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТИ**

**“ТАРИХ” мутахассислиги магистранти Анвар
Қандахоровнинг “Шайх Худойдод Валининг XV-XVI аср
Ўрта Осиё маънавий маданиятида тутган ўрни” мавзусидаги**

Диссертацияси

Илмий раҳбар;

Т.ф.д.проф:

Иноятов С.И.

Навоий-2008

**Мавзу: Шайх Худойдод Валининг XV –XVI аср
маънавий маданиятида тутган ўрни.**

**Кириш: Мавзунинг тушунтириш қисми(долзарблиги,
тадқиқот манбалари)**

I. Боб. Шайх Худойдод Вали Кармана фарзанди.

- 1. Қадимги қўлёзма асарлар ва тарихий хужжатларда
Шайх Худойдод Валининг тавсифи**
- 2. Шайх Худойдод Вали тариқат намоёндаси**

**II. Боб . Шайх Худойдод Валининг адабий – маънавий
мероси.**

- 1. Шайх Худойдод Вали маънавияти.**
- 2. Шўролар даврида Шайх Худойдод Вали маънавий
меросига бўлган муносабат**
- 3. Мустақиллик йилларида Шайх Худойдод Валига
бўлган юксак эҳтиром**

Хулоса.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.

Мавзунинг тушунтириш қисми, долзарблиги ва тадқиқот манбалари

Мустақиллигимиз туфайли халқимизнинг кўп асрлик тарихи, улуғ аجدодларимиз ва уларнинг бой меросларини чуқур ўрганиш имкониятига эга бўлдик. Кейинги вақтларда жамиятимизнинг барча соҳаларида чуқур ўзгаришлар юз бермоқда. Тарихимизга тўғри кўз билан қараш, маънавий қадриятларимизга бўлган эътиборнинг жонланиши, халқимиз тарихий хотирасининг янада тиклана бошлаши ҳамда инсонпарварлик ғояларининг ҳаётимизга тобора кенг тадбиқ этилиши истиқлолнинг ғоявий рамзи сифатида ўз аксини топмоқда. Кейинги йилларда Республикамизнинг турли ҳудудларида жойлашган, собиқ шўролар даврида қаровсиз қолиб, ҳаробазорларга айлантирилган кўплаб меъморий обидалар, аллома-ю уламоларимизнинг ҳоки пойлари жойлашган муборак қадамжолар обод қилиниб, зиёратгоҳларга айлантирилмоқда. Президентимиз И.А.Каримов таъкидлаганидек: “Узоқ давом этган қаттиқ мафкуранинг тазйиқига қарамай, Ўзбекистон халқи авлоддан авлодга ўтиб келган ўз тарихий ва маданий қадриятларини сақлаб қолишга муваффақ бўлди. Мустақиллигимизнинг дастлабки кунлариданок аجدодларимиз томонидан кўп асрлар давомида яратиб келинган бебаҳо маданий ва маънавий меросни тиклаш давлат сиёсати даражасига кўтарилгани ниҳоятда муҳим вазифадир”.¹

Ҳеч шубҳа йўқки, бу каби ҳайрли ишлар халқимизнинг ва асосан, ўсиб келаётган ёш авлоднинг дунёқарашида, ижобий шаклланишида ўз таъсирини кўрсатмай қолмайди.

¹Каримов И.А. Ҳавфсизлик ва барқарор ривожланиш йўлида. 6-том, Т.: “Ўзбекистон”, 1998 йил, ... бет.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг 1998 йил ноябрь ойида Халқ депутатлари Навоий вилоят кенгашининг навбатдан ташқари сессиясида иштирок этиш арафасида вилоят тарихий обидалари билан танишар экан, айниқса Кармана ва унинг тарихий ёдгорликларига алоҳида эътибор билан қаради. Президентимиз бу йиғилишда навоийликларга мурожаат қилиб, вилоят тарихи, Карманада жойлашган тарихий обидалар ва бу заминда туғилиб вояга етган машҳур алломаларимизнинг адабий меросларини ўрганиш, зиёратгоҳларини обод қилиш тўғрисидаги долзарб вазифани қўйган эди.

Дарҳақиқат Кармана замини қутлуғ ва муқаддас заминдир. Бу ердан кўплаб машҳур алломалар, шайхлар етишиб чиққанлиги ҳеч кимга сир эмас. Кармана тупроғига Соҳибқирон бобомиз Амир Темурнинг қадамлари текканлиги, Ватанини босқинчилардан озод қилишда ўз жасоратини кўрсатган Маҳмуд Торобий ҳам шу заминда жон фидо қилгани, темурий шахзодалардан Муҳаммад Жаҳонгир, Мирзо Улуғбек, Заҳириддин Муҳаммад Бобур каби буюк алломалар бу замин тупроғига қадам қўйганликлари кейинги тадқиқотларда ўз исботини топмоқда.¹ Машҳур дин пешволаридан карманалик Қосим Шайх Азизонинг муриди, шайбонийлар сулоласининг забардаст вакили Абдуллахон II ҳам Карманада вояга етди.

Ислом динининг қуввати бўлган Бухоро каби Карманадан ҳам кўплаб шайхлар, дин пешволари етишиб чиққан. Қосим Шайх Азизон, Мавлоно Ориф Деггароний, Мир Саид Баҳром, Темуршайх Азизон,

¹ Қаранг: Иноятно С. Соҳибқирон ва темурийлар назари тушган диёр. Т.: “Шарқ”, 2002, ...бет.

Шайх устод Сулаймон ал-Карминий ва яна шу каби кўплаб алломалар жаҳон тарихи саҳифаларидан жой олган.

Шундай буюк инсонлардан бири XV асрнинг 2-ярмида Карманада туғилиб, вояга етган машҳур Шайх Худойдоди Валидир.

Ул зотнинг XV-XVI асрларда тасаввуфдаги Яссавия-Жаҳрия тариқатининг ривожланишидаги кўшган хиссаси, адабий мероси, тариқатдаги силсилалари, авлодлари шажараси, пиру муридлари каби масалаларни ўрганиб, уни замондошларимизга ҳавола этиш бугунги ва келажак авлодлар учун муҳим маънавий озуқадир.

Маълумки, XVI аср бошида Мовароуннаҳрда Темурийлар давлатининг ҳукмронлиги анча заифлашди. XV асрнинг охирида Шайбонийхон бошчилигида Қипчоқ қабилалари вакиллариининг бостириб кириши Мовароуннаҳрнинг бундан кейинги тарихига маълум даражада салбий таъсир етказиб, ижтимоий – иқтисодий ва сиёсий турғунлик қарор топишига ёрдам берди. Халқаро муносабатларда ҳам вазият мушкуллашди. Амир Темур даврида юксак даражада ривожланган, Шарқ ва Ғарб мамлакатларини Мовароуннаҳр билан боғловчи Буюк Ипак йўли деб аталган савдо муносабатларига ҳам маълум даражада зарба берилди. Чунки XV аср охириларида келиб буюк географик кашфиётлар натижасида қулай денгиз йўллари очилди. Марказий Осиё эса ўз даромадларининг асосий қисмидан маҳрум бўлди. Бир вақтлар Шарқнинг маърифатли ва бадавлат ўлкаси бўлган Мовароуннаҳрнинг маданий ва иқтисодий ҳаётида тушкунлик сезила бошланди.

Шайбонийхон Мовароуннаҳрга бир неча бор ҳужум қилиб, 1488-1504 йиллар давомида Ўтрор, Ясси, Бухоро, Самарқанд ва Фарғона

каби вилоятларни қўлга киритади. Мирзо Бобурга қарши жанг қилиб, уни мағлуб этади. Шайбонийхон 1504-1509 йиллар давомида тинимсиз курашлар олиб бориб, улкан империяни ташкил этади. 1510 йил Марв яқинида янги форс давлатининг асосчиси Шох Исмоил Сафавий билан бўлган жангда мағлубиятга учрайди ва Шайбонийхон ҳалок бўлади. Мирзо Бобур 1512 йилда Шох Исмоил Сафавий билан тил бириктириб ва ундан мадад олиб, Самарқандни эгаллайди. Бу ерда у саккиз ойгина ҳукмронлик қилади. Маҳаллий аҳоли уни қўллаб-қувватламайди. Чунки Самарқанднинг сунний мазхабидаги аҳолиси назарида Бобур ўз динидан қайтган, шиалар хизматкорига айланган бўлиб кўринган эди. Натижада Бобур 1513 йил шайбонийлардан бўлган Убайдуллахондан енгилиб, Ҳиндистонга йўл олади.¹

Шайбонийхон вафотидан сўнг унинг амакиси Кучкинчихон (1510-1530) ҳукмдор деб эълон қилинади. Унинг вафотидан сўнг тахтга ўғли Абу Саъд (1530-1533) ва Шайбонийхоннинг жияни Убайдуллахон (1533-1539) ўтиради. Бу даврда Мовароуннаҳр учун қуролли кураш жараёнида шайбонийлар бутун теурийларнинг ҳукмдор подшозодаларини ва улар билан боғлиқ бўлган олий руҳонийлар ҳамда заминдорлар синфи вакиллари амалда йўқ қилиш учун тинимсиз курашадилар. Мамлакатда сиёсий парокандалик, бошбошдоқликлар, тахт учун талашишлар авж олиб, натижада ижтимоий, иқтисодий ва маданий ҳаёт издан чиқади.

Аҳолининг солиқ ва ўлпонлар тўлашидан ташқари мажбурий меҳнат каби мажбуриятларни ҳам бажариши керак эди. Қонуний ва

¹ Қаранг; Иноятлов С. Ҳайитова О. Қармана тарих кўзгусида. Т.: “Шарқ”, 2006, 68-70- бетлар.

ноқонуний, доимий ва муваққат солиқларнинг олинавериши мамлакат иқтисодий – сиёсий ҳаётига ҳалокатли таъсир кўрсатди ҳамда халқни хонавайрон бўлишига олиб келди. Меҳнаткашлар ўз маконларидан оммавий қочишни нажот йўли деб билардилар.

Ана шундай мураккаб бир вазиятда вояга етган Шайх Худойдод Валининг маънавий фаолиятида ҳаётдан беғиб, умидсизланган синф, адолатсиз ҳукмдорлардан жабр кўрган меҳнаткаш халқнинг ҳаёти ўз аксини топган. Шайх Худойдод замона беклари, оқсуяклар, аскар бошлиқлари қаторида бўлмади, аксинча мазлум синфнинг орасида, улар билан ҳамнафас яшади. Меҳнаткашларнинг қайғулари билан йиғлашга мажбур бўлди. Шайбоний ҳукмдорлар Шайх Худойдодга ўзлари учун мадад сўраб, кўплаб совға ва инъомлар юборсалар ҳам, ўз саройларига таклиф қилсалар ҳам Ҳазрат Худойдод уларни қайтариб, айримларини эса бева-бечораларга тарқатар эди. Шайх Худойдод “Ал-фақрун фахрун” яъни, “фақирлигим фахримдир”, деган нақлга доимо амал қилар эди.

Худойдоди Вали ҳақида кўплаб тарихий асарларда қимматли маълумотлар келтириб ўтилади. Ўша давр ва кейинги даврлар муаррихлари асарларида Шайх Худойдод ҳақида, у кишининг ажойиб кароматлари ҳақида лавҳалар ёзиб қолдирилган. Улардан айримлари чоп этилиб, айримлари эса тадқиқотчилар томонидан ўрганилмоқда. Тадқиқотлар натижасида Ҳазрат ҳақида олимларимиз томонидан қисман рисоалар ёзилиб, илмий анжуманлар ўтказилмоқда. Жумладан, 1997, 2001, 2006 йилларда Шайх Худойдоднинг муборак мозорлари жойлашган Ғазирада ЎзФАнинг Самарқанд бўлими томонидан Республика илмий анжумани бўлиб ўтганлигини эслаш

жоиздир.¹ Шайх Худойдод ҳақида қимматли маълумотлар берувчи Олим Шайх Азизоннинг “Ламаҳот”,² Муҳаммад Шариф ал-Ҳусайний ал-Алавий Бухорийнинг “Ҳужжат уз-зокирин”,³ “Маноқиби Шайх Худойдоди Вали”⁴ каби қўлёзма китоблар, қабр тошларидаги ёзувлар, профессор олимлардан С.Раззоқов, Б.Ўринбоев, Б.Валихўжаев,⁵ С.Иноятов, О.Ҳайитова⁶ ҳамда катта илмий ходим К.Каттаев⁷ томонидан олиб борилган илмий тадқиқотлар шулар жумласидандир.

Модомики шундай экан, машҳур аллома Шайх Худойдод Валининг киндик қони тўкилган Кармана аҳли ва бу юрт олимлари ҳам у кишининг тарихий адабий, илмий меросини ўрганишга киришмоғи ва ҳайирли ишга ҳисса қўшмоқлари лозим деб ҳисоблаймиз.

Муродимиз Ҳазратнинг туғилиб, вояга етган Кармана заминидаги юртдошларига яқиндан таништиришдан иборатдир. Ҳазрат Худойдод Кармана заминида туғилган ўнлаб валиуллоҳлардан, машҳур паҳлавон ва олижаноб инсонлардан биридирки, кўплаб тарихий манбалар, қўлёзма китоблар баркамол бу зотни мадҳ этган. Ул зот тарихий Миёнқол ва Самарқанд вилоятларининг ўзига хос боғловчи чорраҳаси бўлмиш Кармана юлдузларидан биридир.

¹ Қаранг; Шайх Худойдод Вали ижодининг маънавий-маърифий кадриятларни юксалтиришдаги ўрни ва аҳамияти. Самарқанд, 2006, 106-бет.

² Муҳаммадал-Олим ас-Содиқ ал-Алавий- Олимшайх томонидан ҳижрий 1034, милодий 1625 йилда ёзилган асар. ЎР ФА ШИ, инв. N 495/

³ Муҳаммад Шариф ал-Ҳусайний ал-Алавий Бухорий томонидан ҳижрий 1077, милодий 1666-1667 йилларда ёзилган қўлёзма. Котиб Қўзи Муҳаммад Бухорий томонидан Ғазирада ҳижрий 1214-1225, милодий 1790-1810 йилларда китобат қилинган.

⁴ Муҳаммад Ашур Нурмуҳаммадтомонидан ҳижрий 1331, милодий 1913 йилда кўчирилган. Зайниддин-Мамаризо ибн Назарқосимда сақланган қўлёзма.

⁵ Худойдод Вали. Самарқанд, 1995. , Ҳазрати Азизон Шайх Худойдоди Вали ҳаёт йўли, илмий ва адабий мероси. Самарқанд, 2001.

⁶ Карманалик буюк сиймолар ва муқаддас қадамжолар. Тошкент, “Янги аср авлоди” 2004. , Кармана тарих кўзгусида. Тошкент, “Шарқ” 2006.

⁷ Худойдод Вали тарихи. Самарқанд, 1995.

1. Боб. Шайх Худойдоди Вали-Кармана фарзанди

Мустақиллик шарофати туфайли халқимизнинг ўтмишига, миллий-маънавий меросига, ота-боболаримизнинг хотирасига, муқаддас урф-одатлар, миллий анъаналарга катта ҳурмат кўрсатиб, бизга маълум бўлмаган тарих зарварақлари қаторида пинхона ётган қадриятларимиз, ноёб қўлёзма асарларимиз, қадимий ёдгорликларимиз тадқиқотчи олимларимиз томонидан теран ўрганилмоқда.

Кейинги йилларда буюк алломаларимиз хотираларига бағишланган бир неча халқаро анжуманлар ўтказилиб келинмоқда. Жумладан, Имом ал-Бухорий, Мирзо Улуғбек, Хожа Аҳрор Вали, Бурҳониддин Марғиноний, Аҳмад Фарғоний, Абдухолиқ Ғиждувоний, Баҳоуддин Нақшбанд каби улуғ зотларнинг мерослари кенг кўламда ўрганилмоқда ва уларнинг ҳоки пойлари ётган жойлар обод қилиниб, зиёратгоҳларга айлантирилиб борилмоқда.

Самарқанд, Бухоро, Хива, Шаҳрисабз, Қарши, Марғилон каби қадимий вилоятлар ва шаҳарлар қаторида мустақиллигимиз фарзанди бўлган Навоий вилояти ҳам бу заминдаги тарихий обидалар, машҳур алломалари билан фахрланса арзийди. Бу заминда ҳам ибтидоий одам аجدодларининг қадимий излари топилган Учтут ва Сармишсой дараси, бутун дунёга машҳур Нурота чашмаси, Чўли Маликдаги работ ва сардобалар ҳамда Хўжа Ҳасан Андоқий, Мавлоно Ориф Деггароний, Шайх Ёдгор Консуруний, Мавлоно Алоуддин Консуруний, Қосим Шайх Азизон, Темур Шайх, Хазрат Шайх Гадои Селкин, Хожа Сулаймон ал-Карминий каби қадимий манзил ва буюк заминдир.

Шу ўринда қадимий Кармана вилоятининг табиий жойлашуви, географияси ҳақида қисқача маълумот бериб ўтсак.

Наршахий “Бухоро тарихи” асарида Карманани Бухоронинг “шоир ва адиблари кўп бўлган” таркибий қисми тариқасида Нурота, Зандана, Пойканд, Тавоис маъмурий бирликлари баробарида санаса, ундан бимунча кейинроқ асарлар яратган Абдулкарим Самъоний ҳамда Абдул Исҳоқ Истахрий каби тарихчи ва сайёҳлар “Карминия вилояти” дея зикр этиб ўтишади.¹

Агар, Миёнқол вилояти Окдарё ва Қорадарёга айрилган Зарафшонни шакллантирган ўзига хос каттакон дарё ороли сифатида теваракдаги ҳудудларни қамрагани назарда тутилса, Кармана вилояти моҳиятан ҳозирги Мирбозор яқинидаги Чоҳарминор мавзеидаги Дабусия қалъасидан то Ёиждувон музофотининг дарё устидаги Эшонқўприк, яъни Қизилтепа билан Ёиждувон туманларини ажратиб турувчи чегарасигача бўлган каттакон суғорма маданий ҳудудни теваракдаги тоғлар ва даштлар билан, яъни ҳозирги Пахтачи, Хатирчи, Навбаҳор, Навоий, Қизилтепа, Конимех туманларини тўлиқ, Нурабод тумани, Қарноб даштини қисман ўз бағрига жамлаган маъмурий бирлик бўлган.

ХII аср муаррихи Муҳаммад ас-Самъонийнинг таъкидлашича, Кармана ҳудудидан оқиб ўтган Зарафшон дарёсининг икки соҳиллари бўйлаб Арфуд ва Варқуд, Мизйамажкас, Харамкас ёки Харгонкас ва Харжанкас ҳамда Худиманкан каби катта-кичик шаҳарча ва кишлоқлар жойлашган. Аҳоли яшаган бу қадимги географик

¹ Наршахий. “Бухоро тарихи” Тошкент, 1991, 166-бет.

пунктлар орасида энг гавжуми Кармана шаҳри ҳисобланиб, унда адиблар ва шоирлар кўп бўлган.¹

Ана шундай улуғ алломаларимиздан бири, қадимий Кармана заминида туғилиб, вояга етган, шу ерда таълим олиб, ўзининг илк ижодий фаолиятини бошлаган Мирзо Бобур ва Шайбонийхон билан учрашган машҳур Яссавий шайхларидан ҳазрати **Шайх Худойдоди Вали** (1461-1532) дир.

Шайх Худойдод Карманада туғилиб, 16 ёшида Қарнаблик бир бой хизматига ўтади. Мавлоно Муҳаммад Шариф Хусайний ал-Алавий ал-Бухорийнинг “Ҳужжат ул-зоҳирин” тазкирасида қайд қилинишича, Шайх Худойдоднинг отаси ҳазрати Азизон Ортиқ Шайх асли Хоразмдан бўлиб, укалари Азизон Зикриё шайх, оила аъзолари ва содиқ муридлари била аввал Бухорога, ундан сўнг эса Карманага келиб, Карманадан икки фарсах (15-16 км) масофада бўлган тоғ яқинидаги қишлоқда турғун бўлиб қолганлар. Ана шу манзилда хижрий 866, милодий 1461-62 йили бир ўғил кўрадилар ва унга *Худойберди* деб ном қўядилар.² Бу ҳақда Муҳаммад Хусайнийнинг “Ҳужжат ул-зоҳирин” кўлёзма асарида шундай дейилади: “Ҳазрат Азизоннинг улуғ ота-боболари Хоразм вилоятидан ташриф буюрганлар. У вилоят хосу омнининг ул хазратга (Оллоҳ қабрларни мунаввар қилсин) кўнгли қаттиқ боғлиқ эди... Ҳазрати Азизоннинг падарбузрукворлари (Оллоҳ уларнинг сирлари муқаддас қилсин)нинг муборак исм-шарифлари Ҳазрат Азизон Ортиқ Шайх бўлиб, Ҳазрати олами Асрор ул кишини ботин сифати билан тарбиялаган эдики, холи

¹ Ҳайитова О. Карманалик буюк сиймолар ва муқаддас қадамжолар. Т.: “Янги аср авлоди” 2004, 4-5 бетлар.

² Валихўжаев Б, Ўринбоев Б. Худойдоди Вали. Самарқанд, 1995. 8-б.

вақтини рўзғор (дунё) юмушлари билан аралаштириб, зоеъ қилмасин деб, бир куни укалари Зикриё Шайхга:

- Агар бир гўша (чекка жой) топсак эди, халқ билан мулоқотимиз камаяр эди.

Биродарлари дедик:

-Хотирингиздан неки ўткан бўлса савоб ўтадур

Шундан сўнг ўзларига қарашли кишиларни олиб, Бухоро томонга равона бўлдилар.

Бухорога ташриф буюргач, кўнгиллари одамлар билан камроқ ихтилот қиладиган жойни яна истаб қолганлигидан Кармана ва Миёнқол томонга юзландилар. Ул зотнинг мулозимлари Карманадан икки фарсах юқорида туркларнинг бир жамоаси яшашидан дарак бердилар. У жамоа яшайдиган жой Илғор даштак деб аталиб, аҳолисининг авзо ва атфори фақирликка мойил экан. (Ҳазрат Эшон) ана шу қавм орасида яшашни қасд қилдилар ва ўша ерда ватан тутиб қолдилар.

Ҳазрат Азизоннинг (қаддаса сирруҳу) валодатлари мазкур мавзеда воқе бўлди. Ул саодат буржининг юлдузи иноят уфқидан пайдо бўлган вақтда падарбузрукворларининг вақтлари хуш бўлиб, ул зотга Худойберди номини муносиб кўрдилар”²

Манбаларда келтирилишича, кўп саргардонлик ва офатлардан омон қолганлари учун ҳам Оллоҳдан саодатманлик тилаб, фарзандларига Худойберди деб ном қўйишади. Худойберди туғилган кечадан бошлаб қирқ кун давомида кечалари вилоят осмони мусаффо

² Муҳаммад Шариф Ҳусайний “Хужжот ул- зоҳирин”. Исомиддин Салоҳий, Аҳмадхон Облақуловлар таржимаси.Зарафшон газетаси. 1997, 9-12 сентябр, 1999, 13 май сонлари.

Яна қаранг: Салоҳий И, Облақулов А, Раззоков С. Ботиний ва зоҳирий илмда аср яғонаси эрди. Ҳазрати Азизон Шайх Худойдоди Вали-Яссавия тариқатининг машҳур намоёниси. Конференция материаллари, Самарқанд.2000, 56-57- бетлар.

ва чароғон бўлгани ул зот тўғрисидаги китобларда келтирилган. Илмли киши бўлган Ортиқ Шайх туғилганидан Валийлик сир-асрори зохир бўла бошлаган уз фарзандига илк таълимни бера бошлайди.

Худойдоди Вали Темурийлардан Захриддин Муҳаммад Бобурнинг бобоси Султон Абу Саъд (1441-1469) ҳукмронлиги даврида Карманадан кунчиқар томонда икки фарсах масофада бўлган қишлоқда истиқомат қилади. Аммо бу жой Кармананинг қайси томонида эканлигини аниқ бўлмасада, бўлажак шайх бошидан ўтган кийинги воқеалар ул зот шаҳардан кунчиқар томонда халқ кўнглини шод этиш инояти билан дунёга келганлигига кўпгина манбаларда ишора қилинади. Мабодо тош ўлчов бирлиги 5 кмдан 7 кмгача тебраниб туриши инобатга олинса, кун ботар эҳтимолидан Шайх Худойдод Вали XVIII асрда бузилиб кетган Хомработ яқинидаги бирор аҳоли манзилида, Роботи Маликка етмасдан, Зиёвуддин тизмаси яқинидаги Тариқбобо яқинида ёки Зарафшоннинг нариги қирғоғидаги Конимехга кетадиган йўл устидаги қишлоқлардан бирида туғилганлиги маълум бўлади. Хомработ шайбонийлардан Убайдуллахон ҳукмронлиги даврида тикланган бўлиб, унгача бу мавзеда одамлар яшамаган.¹

Бу ҳақда “Кармана тарих кўзгусида” китобида қуйидагича фикр юритилади: “Кунчиқар эҳтимоли масаласига келсак, таркибидан 12 ёки 14 км масофа Навбахор тумани Олчин қишлоқ кенгаши ҳамда Навоий туманидаги Жалойир қишлоқ кенгаши ёки Пахтачи тумани Султонобод қишлоқ кенгаши ҳудудидаги қишлоқлардан бирига ишора қилади. Водий Кармана теваарагида ниҳоятда торлиги жануб

¹ Қаранг:Иноятлов С.Ҳайитова О. Кармана тарих кўзгусида. Т.: “Шарқ”, 2006, 150- бет.

ёки шимол йўналишидаги эҳтимолни йўққа чиқаради.”Нарпай” ҳўжалигининг тоққа яқин қишлоқлари эса канал бўйлаб Карманадан шарққа томон Туркман, Чуйитқора, Лангар, Гурд, Буғ, Тама, Дакмон, Валижа, Ойдин деб номланган. Бинобарин, Бобо Худойдод Вали айнан Гурд қишлоғида туғилгани, қора қушхонасида қадамжо Қизий қояси теварагида қўй боққани ҳақидаги ривоятлар ҳозиргача чўпонлар орасида сақланган. Далил ўрнида ўтмайдиган халқона бу маълимот келажакда манбалар асосида тасдиқланса ажаб эмас. Бинобарин, Гурд сўғдчада “баҳодир, паҳлавон” маъносини англатади.²

Ота-онасидан жуда ёш етим қолган Худойберди мактабхонада илм олишни қийинчиликлар билан бўлсада давом эттиради. Шайх Худойдоди Вали ўзининг бу аҳволини шундай ҳикоя қилади: “Бировларнинг қўйларини боқиб чўпонлик қилардим. Очлик, кийимсизликдан шундай аҳволга тушардимки, баъзан ҳушсиз бўлиб ўзимдан кетиб қолардим. Бир қанча вақт ўтгандан сўнг бир мард кишининг менга раҳми келиб ўғил қилиб олди, у мени мактабга олиб борди. Ҳаддан ташқари озғинлигим ва юпун кийинганимдан мактабдагилар мендан ор қиларди. Аҳволим шу даражада бўлсада, таҳсилни тарк этмадим”.³ Демак, Ортиқ Шайх Азизон хонадони Кармана атрофига кўчиш асносида моддий қийинчиликларни бошидан кечирган, ҳатто уларнинг қўлловчилари ҳам бўлмаган.

Ҳозирча аниқ номи номаълум манзилда ҳижрий 866, милодий 1461/ 62 йилларда ўғил кўрган Ортиқ Шайх Азизон фарзандига

² Ўша жой, 151-бет.

³ Валихўжаев Б. Ўринбоев Б. Худойдоди Вали. Самарқанд. 1995, 8-бет.

Худойберди дея исм қўйган. Хонадонининг Шарқ томон силжишидаги ўзгаришлар асосан икки сабабга боғлиқдир. Биринчидан, Султон Абу Саъд саъйи- ҳаракати билан Мовароуннаҳр ва Хуросон мулклари бирлаштирилиб Темурийлар давлати марказлаштирилган бўлсада, Абулхайрхон (1411/ 1428-1468) асос солган Дашти Қипчоқ ўзбек давлатининг Хоразмга даъвоси амалда барқарор, қолаверса Хоразм раъияти ҳам Темурийлар давлати таркибида бўлмаслик тарафдори эди. Икки ўт орасида қолган мулкда нотинчлик дастидан кўчган бўлиши табиий. Демак, Хоразм диёридаги беқарорлик сабабли Шайх хонадони бирмунча осойишта Бухорога кўчиб ўтган. Иккинчидан, Бухоро шаҳри муҳитида, фаразимишча, Яссавия тариқати намояндалари унчалик кўп ўтмаганлиги назарда тутилса, Ортиқ Шайх Азизоннинг Карманага кўчиши одатдаги ҳол эди. Гўдак Худойберди туғилганидан сўнг уч-тўрт йил ўтгач, вафот этганидан жисмонан толиққан ёки анча кекса эканлиги ҳам англашилади. Айни маҳалда ҳозирда ҳам Навбаҳор, Кармана туманлари ҳудудида (Олчин ва Жалойирда) хоразмликлар авлодлари яшаб келишадики, улар Шайх Худойдод Азизоннинг қариндошлари, авлодлари бўлиши ҳам эҳтимолдан ҳоли эмас.¹Абу Тоҳирхўжа Самарқандий “Самария”да шу нарса сезиладики, Яссавия тариқати намояндалари асосан Самарқанд шаҳри теварагида, Алиободда яшаб ўтишган. Демак, Ортиқ Шайх Азизон ўз қариндошлари ёки пири томон интилган деган эҳтимолга ҳам боришимиз мумкин. Шайх Худойдоди Вали ўзини фарзандликка олган кишини Мавлоно Халил Қорақумий тарзида эсларкан, бу

¹ Иноятов С. , Ҳайитова О. Кармана тарих кўзгусида. Т.: “Шарқ”, 2006,151- бет.

етимпарвар инсон ҳам ёш Худойбердини кийинтиришга қодир эмаслиги манбаларда таъкидланган. Мавлоно Халил Қорақумий исмига ҳам этибор қаратиш керак. Чунки “Қорақум” географик атамаси XVIII аср охирларида пайдо бўлган, унгача биз билган сахро бошқача ва турлича юритилган. Қизбий чўққиси яқинида қорақўтон, қорақуш, қорақум ва қорақудуқ қушхоналари борлигидан чўпонлик қилиб юрган Худойбердига мадад қўлини чўзган киши эса чорвачилик ишларига аралашиб турганлиги ойдинлашади. Умуман, пайғамбарлик ва авлиёлилик чўпонлик билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, бўлажак авлиёуллоҳ болалигидаёқ пири амири билан барибир чўпонлик босқичидан ўтган. Ёш Худойберди мактаб таълимидан сўнг Самарқандга келиб, Жавзония мадрасасида шариат илмларидан сабоқ ола бошлайди. Ушбу мадрасада ўқиётган кунларидан бирида Худойбердининг асл она юрти бўлган Карманадан бир неча дўстлари меҳмон бўлиб келадилар. Шунда бир таниш қассоб гўшт ва ёғ келтириб уларни зиёфат қилади. Қассоб бу ишларни бир неча бор қайтариб, Худойбердини сийлагач, у қассобнинг тайёр масаллиқларини ейишни ўзига ор билиб, мадраса хужрасидан бутунлай бош олиб чиқиб кетади. Бу воқеа ҳали жуда ёш йигит бўлган Худойбердининг шайхлик йўлига кириб, парҳезликка ва умуман тариқат сулукига жуда эрта кириб келганидан далолат бериб турибди.

Кейинчалик Шайх Худойдод Вали яна киндик қони тўкилган Кармана вилоятига қайтиб, шаҳарда тариқат соҳасидаги риёзатини давом эттиради. Карманада ҳам камбағалона яшаш ва тасарруфидаги

бор нарсаларини бева-бечораларга улашиш фазилати Ҳазратнинг шуҳратига шуҳрат қўшган.

Нақл қилишларича, бир куни Шайх Худойдод Вали Қарнаб даштига боради. Қарнаб бегининг халққа адолатсизлигини кўриб, жуда ғазабланадиб, қишлоқ оқсоқоллари билан кенгашиб, ҳокимга арз қилиш мақсадида Бухорои Шарифга боради. Ҳукмдор уюштирган сайлга қатнашиб, мамлакат полвонлари билан курашиб, барчасини енгади ва ҳокимнинг эътиборини қозонади. Шунда ҳоким Шайх Худойдод Азизонни қабул қилиб, орзу- тилагини сўрайди. Ҳазрат Қарнаб бегининг адолатсизлигини айтиб, халқни ундан халос қилишини сўрайди. Илтимосни қондирган ҳоким Қарнаб бегини жазолайди ва у ерда адолат ўрнатади.¹

Шунга ўхшаш воқеа яна бир манбада айтилишича, Азизон Шайх Худойдод Вали 1490 йиллар атрофида Бухоро шаҳрида Гулисурх мусобақасида Мовароуннухрнинг майдонга даъвогар жами эллик олти полвонини йиқитади. Шунда темурий ҳукмдор Муҳаммад Боқий Мирзо Шайх Худойдоддан тилак сўраганларида ҳозирги Нурабод тумани ўрнидаги Улус элатининг адолатсиз бегини вазифасидан озод этишни сўраган экан.²

Келтирилган ҳасби ҳолдан уч жиҳати муҳим, яъни биринчидан, Шайх Худойдод Азизон чўпонлар ҳаётидан йироққа кетмаган, иккинчидан, кураш билан шуғулланган, 1480-1490 йилларда ҳам етук аллома ҳали кучли бўлган, учинчидан, обрў- эътибори ошиши ҳам адолатпешанинг назарини тўсмаган.

¹ Валихўжаев Б. Ўринбоев Б. Худойдоди Вали. Самарқанд, 1995, 10- бет:

Қаранг: Иноятлов С.Ҳайитова О. Кармана тарих кўзгусида. Т."Шарк". 2006,156 - бет.

² Бўлдиева С. Нурота. Эссе, Т.: "Шарк" 2003, 122-бет.

Шайх Худойдод Вали 1500 йиллар бошларида Карманадан Самарқанднинг Ғазира масканига равона бўлади, бунда Шайхнинг ботиний истаклари асосий сабаб бўлган. Демак, болалиги Кармана теvarакларида ўтган Шайх Худойдод қолган умрини Ғазирада ўтказди. Қирқ ёшгача Карманада яшаган Ҳазрат Худойдод Ғазирада ҳам ўттиз йил яшаш асносида ўз меҳнати билан кун кўриб, ҳалол ва пок лукма, покиза иймон ва кучли эътиқод билан умргузаронлик қилиб, ўз суҳбатдошлари-ю муридларини ҳам шунга даъват этади.

1. режа: Қадимий қўлёзма асарлар ва тарихий ҳужжатларда Шайх Худойдод Вали тавсифи

Шайх Худойдод Вали ҳаёти, фаолияти ва Яссавия тариқатидаги хизматлари замондошлари ва ундан кейин яшаган тарихчи муаррихларнинг қўлёзма асарларида ва тарихий ҳужжатларида маълум даражада ўз аксини топган. Ушбу қўлёзма асарларнинг айримлари чоп этилган, айримлари эса Республикамизнинг ва бошқа хорижий давлатларнинг кутубхоналарида сақланмоқда. Масалан, Шайх Худойдод Валининг содиқ муридларидан ҳисобланмиш Ҳазрати Олим Шайх қаламига мансуб “Ламаҳот мин нафаҳот ул-қудс”(форсча, ЎзФА Шарқшунослик институтида уч нусхада сақланмоқда), Ҳофиз Таниш ал-Бухорий қаламига мансуб “Абдулланомат” тарихий асари (“Шарқ” нашриётида 1999-2000 йилларда тўлиқ нашр этилди), “Маноқиби Шайх Худойдод Вали”(форсча, ҳозирги кунда Ҳазратнинг Ғазирадаги

авлодлари кўлида сақланмоқда), Абу Тоҳирхўжа Самарқандийнинг “Самария” асари(1926, 1991 йилларда нашр этилган), Ҳасанхўжа Нисорийнинг “Музакир ул-ахбоб” кўлёмаси(форсчадан Исмоил Бекжон таржимаси, 1993 йилда Тошкентда нашр қилинган),Абдулғани Кашмирийнинг “Ривзат ул-ризвон” тарихнома асари(XII асрда ёзиб тугатилган,асарнинг турли нусхалари мавжуд), Қози Мир Муҳаммад Вафо Карминагийнинг “Тухфаи ал-Хоний” тарихий асари 395 бетдан иборат бўлиб, ЎзФА Шарқшунослик институтида 1359/ рақами билан сақланади, Муҳаммад Шариф Ҳусайний ал-Алавий ал-Бухорийнинг (XIX асрда яшаган) “Ҳужжат ул-зокирин” тазкираси (Самарқанд вилояти “Маънавият ва нафис санъат тарихи” мозийгоҳида, №1451 ҳисоб рақами билан сақланмоқда), Абдул Бақо ибн Хожа Баҳовуддин томонидан 1617 йилда ёзилган “Жомеъ ул-мақомот” асари (ЎзФА Шарқшунослик институтида сақланади), Фитратнинг “Танланган асарлар” (Тошкент “Маънавият” нашриёти 2000 йил, 2-жилд) каби ва бошқа шунга ўхшаш кўплаб рисола ва ҳужжатларда Ҳазрат Худойдод Вали шахсиятлари ва ҳаёти фаолиятлари ҳақида маълумотлар келтирилади.¹

Азизон Шайх Худойдод Вали ҳаёти, Яссавий тариқатидаги хизматлари ва авлодлари шажараси ҳақида қимматли маълумотлар берувчи қадимий кўлёмма асарлардан бири у кишининг энг яқин ҳалифларидан бўлган, тўлиқ исми Муҳаммад Олим Шайх ас-Сиддиқий ал – Алавийнинг “Ламоҳот мин нафаҳот ул қудс” асари бўлиб, ҳозирда бу асар ЎзФА тадқиқотчилари томонидан

¹ Қаранг: Иноятлов С. Ҳайитова О. Кармана тарих кўзгусида. Т. “Шарқ”. 2006, 148-бет.

ўрганилмоқда.Олим Шайхнинг ота томонидан бобоси Дарвеш Шайх (вафоти 1551-52) Яссавий шайхларидан Худойдоднинг саҳобаларидан бўлиб, Тошкент ва Самарқанддаги тариқатлар орасида машхур бўлган.Олим Шайхнинг тариқатдаги силсиласи қуйидагича бўлган: Олим Шайх-Пирим Шайх-Қосим Шайх Азизон,Карманагий-Мавлоно Вали Азизон- Шайх Худойдод Вали. Олим Шайхнинг “Ламаҳот” асаридаги ўзининг сўзларига қараганда, у Шайх Худойдод Валининг набираларига уйланган.¹

Ушбу асарда Ҳазрат Худойдод ҳақида жумладан,шундай маълумот келтирилган: “...нақл қилибдурларки, қачонким Азизон Шайх Жамолиддин Ҳирот шаҳрига кўчиб бориб,у ерда муқим туриб қолгач, бир мажлисда ул зотга савол берибдилар: “Тариқатингиздаги суфийлар ва дарвешлар орасида фано мақомига (яъни тасаввуфда ўзликни йўқотиб,бутун борликдан кечиш) етганлар ҳозирда борму?”- деб сўраганларида Шайх Жамолиддин дебдилар: “Бу ерда йўқ, аммо Мовароуннаҳрда Мавлоно Худойдод номлик бир дўстим (шогирдим) бор, ул киши фано мақоми даражасига етгандурлар”.Байт;

Ҳар ки, дар ў ишқи содиқ омадаст,
Бар санаш маъшуқи содиқ омадаст.

Яъни: Ҳар кимдаки,содиқ ишқ пайдо бўлган экан,
Тақиқким, боши узра содиқ ошиқ келгандир.²

¹ Ҳасанов Н, Султонов У. Мухаммад Олим Сиддиқий ва унинг “Ламаҳот” асари ҳақида. “Имом ал-Бухорий сабоқлари” жўрнали, Тошкент, 2006, 3-сон, 194-196 бетлар.

² Каттаев К. Худойдоди Вали тарихи.Самарқанд, 1995, 51-бет

“Ламаҳот” тазкирасида Шайх Худойдоднинг авлодлари шажараси, кароматлари ва насаблари ҳақида ишонарли ва аниқ манбалар асосида қимматли маълумотлар берилган, жумладан: “...Ҳожагон тариқатининг пирларидан бўлмиш Амиршоҳнинг отаси, Шайх Худойдоднинг яқин муридларидан эди. Бир куни Ҳазрати Шайх ул Сайиднинг уйига ташриф буюрди.Қайтиш вақтида мезбон Шайх Худойдодга бир туяни ниёзмандлик учун туҳфа қилдилар.Шайх ул туяга мина туриб,шундай дедилар: “Сайидда яхши от ҳам бор эди, уни ҳам ниёз қилиш ниятида эди,лекин ўзларини тариқат акобирлари ҳисоблаганлар, яхши от-уловни ниёз қилишни ўзларига эп кўрмайдилар, бу уларга оғир ботади”.Неча кундан сўнг Ул сайиднинг отхонасига ўт тушиб, у отни куйдирди ва ул хонадонга азим ва вабо тарқалиб,Сайид вафот этди.Сайиднинг бундай қисматидан таъсирланган Шайх Худойдод унинг уйига яна ташриф буюриб, ўғли Амир Шоҳни ўзларига куёв қилиб, қизлари Биби Маҳзунани унга никоҳлайдилар”.¹

Ҳасанхожа Нисорийнинг “Музаккир ул- аҳбоб” асарида Шайх Худойдод ҳақида қуйидаги маълумотларни учратамиз:

“...Ва Ҳазрати Шайх Худойдод Харсанг элидандир.Факру фаноликда ҳаёт кечирish билан улуғ шуҳрат топган.Бир куни бир соил(савол берувчи) Ҳазрат Жамолиддин Шайхдан фано мазмуни хусусида сўрабди.Дебдики, “тўла қонли жавоб эшитмоқчи бўлсанг, эртага пешинга кел”. Ваъда қилинган вақт яқинлашганида Мавлоно Худойдод хизматлариким, Мовароуннаҳрдан Шайх Жамолиддин хузурига етиб келибдилар, эгниларида фано нишонаси кўриниб

¹ Ҳазрати Азизон Шайх Худойдоди Вали- Яссавия тариқатининг машхур намоёндаси.Илмий-амалий анжуман материаллари.Самарқанд, 2000, 95-бет.

турган либос экан.Мажлис ахли тарқагач,халиги соил ўрнидан туриб, саволига жавоб талаб қилибди. Шайх Жамолиддин дебдики: “Мен сенга фанони намоиш этдим-ку, сен мендан ҳалиям шунини сўраяпсанми?”-дебди. Шайх Худойдод кўп мужоҳадалар тортиб, мушоҳада давлатига эришганлар. Ҳеч ким алар камолотига қарши бирон сўз айта олмади. У киши Жаҳрия силсиласининг бошида турганлардан ҳисобланадилар. Уларнинг олийҳимматлилиги шу даражада эдиким, баён этишга тил ожиз, ҳар йили ўзининг бор-йўғини тарожга берардилар. Бир куни саҳийликда машҳур Қози Олнинг уйига келиб тушибдилар.Қози Шофиркон ўлчов тоши билан минг ман буғдойни уларга нарзу-ниёз қилибди. Шайх Худойдод дебдилар: “Марҳаматли Қози жаноблари изҳори ҳиммат қилмоқдалар”.Аммо, ўзлари бул матоҳ сари қиё ҳам боқмайдилар ва истиғно (тасаввуфда ўзини барча нарсадан тўқ тутиш қоидаси) водийсига қадам қўйиб, буғдойнинг барчасини битта камбағал кампирга баҳшида қилибдилар. Байт:

Икки олам нақтиға энмас Бақойининг боши,
Боракалло ҳиммати олию истиғносиға ”.²

Шайх Худойдод Валининг ҳаёти ва фаолиятига бағишлаб ёзилган нодир қўлёзмалардан бири “Маноқиб Шайх Худойдод Вали” асари бўлиб, бу китобнинг ҳижрий 1331, милодий 1910 йилларда кўчирилган қўлёзма нусҳасида Ҳазратнинг юрт фаровонлиги,ободончилиги, инсонларга меҳр-мурувват кўрсатишлари ҳақида жумладан, шундай маълумотларни келтиради:

² Қаранг: Каттаев К. Худойдоди Вали тарихи.Самарқанд, 1995, 52-бет.

“Кўп жойларни очдик ... У жойларни ишлаш, қўриқлаш ва назорат қилиш худованда одамлари ва менинг хизматчиларим ҳеч қандай тасарруф қилишмади, уларга меҳр билан қарардим, биргаликда таваккул қилардик”. Ҳазрат одамларга кўрсатган меҳр-мурувватлари ҳақида гапириб; “ Кармана вилоятида дўстларимиздан бири қарздор бўлиб қолибди.Қарзи минг шакедан(пул) ортиқ экан.Ўзи уни тўлашни ўйлаб адои тамом бўлибди.Ёрдам бериб бу ҳолдан қутқаздик”. Асарда келтирилишича, бир куни Шайх Худойдод Карманадаги устозига ўзи ёзган асарларидан парчалар ўқиб беради. Лекин у устоз Худойдоднинг бу ҳаракатларини яхши кутиб олмайди.Бу ҳақда Ҳазратнинг ўзи шундай дейди: “Карманада (баъзилар) таарруз (қаршилиқ) кўрсата бошладилар ... Албатта мен сиздан сабоқ олганман.Лекин нима қилай, илмим сиздан ошиб кетибди, дейди.Шундан сўнг Карманадан яна Ғазирага келадилар ва шу ерда сокин топадилар”.¹

Худойдод Вали ҳақларида замондошларининг хотиротларида жуда кўп ривоятлар келтирилиб, у кишининг меҳнаткаш, ҳокисор инсон эканликлари қайд этилган. Масалан: Мақсуд ибн мир Насриддин ал-Ҳусайин ан-Нақшбандийнинг “Равойихул-қудс” китобида: “Ул зотнинг (Шайх Худойдоднинг) лақаби Хожа Азизон бўлиб, Шайх Жамолиддин саҳобаларидан эди: Султон ул-орифин Ҳазрати Хожа Аҳмад Яссавийнинг суҳбатларига етишгандир.Бир куни Мавлоно Муҳаммад Қози туя устидаги муҳофада ўтириб, ўз ҳодимлари билан Бухородан Самарқандга келар эдилар. Йўлда уларга Азизон Шайх Худойдод учраб қоладилар ва у киши: “туяда ўтирган

¹ Шайх Худойдод Вали ижодининг маънавий-маърифий қадриятларини юксалтиришдаги ўрни ва аҳамияти. Илмий анжуман материаллари. Самарқанд 2006, 20- бет.

киши кимдур?”- деб сўрайди. Ходимлар айтадилар: “Ҳазрати Муҳаммад Қозидирлар, Бухородан Самарқандга ташриф буюрадурлар.” Бунни эшитган Шайх Худойдод дарҳол туянинг арқонини қўлларига олиб йўлга тушибдилар. Туя устида ўтирган Мавлоно Муҳаммад Қози сўрабдилар: “Туянинг арқони кимнинг қўлида?” Шайх Худойдод дедилар: “Фақир Худойдоднинг қўлидадир ва туя арқонини бўйнимга боғлаб чунон тортадурманким, қиёмат куни ҳам Ҳазратнинг туялари арқонини ушлаш умидидадурман.” Мавлоно Қози иноят қилиб дедилар: “Туя ва унинг соҳиби сизнинг ниёзингиз бўлғай.” Ва яна Ҳазрати Шайх Худойдод Вали ҳамда Ҳазрати Хожа Махдуми Аъзам Дахбедий бир замонда яшаганлар ҳамда самоъи зикрини дўст тутардилар. Тафрид ва тажрима (яъни, ортиқча нарсалардан четлашиш, ўзини ёлғизликка олиш) замонларида пешво эдилар ва бу тажриднинг нишонаси эди”.¹

Шайбоний ҳукмдорларидан Абдуллахон II даври тарихчиси Ҳофиз Таниш ал-Бухорий ҳам ўзининг Абдуллахонга бағишлаб ёзган “Абдулланома” ёки “Шарафномаи Шоҳий” деб аталган асарида Абдуллахон II нинг Самарқанд шаҳри зиёратгоҳларига сайири тўғрисидаги маълумотларида Шайх Худойдод Азизон мозори зиёрати ҳақида шундай дейди: “Он ҳазрат Абдуллахон ибн Искандархон Самарқанддан чиқиб, атрофни зиёрат қилиш мақсадида йўлга тушти. Шаҳар теварагидаги Чоршанба мавзеъси (Самарқанд атрофида, Қорасув (Сиёб) бўйида жойлашган қишлоқ)даги Мавлоно Хожаги Косонийнинг мазорини зиёрат қилди. Андин сўнг отни жоловини Ипор (Чўпонотада, унинг жанубий ёнбағрида, Конирил ва

¹ Мақсуд ибн Носируддин Бухорий “Равойихул-қудс”. Каттаев К. Худойдоди Вали тарихи. Самарқанд, 1995, 53-бет.

Бедана кўриғи оралиғида) тамонга қараб бурди...Ойнинг ўн учинчиси, шанба куни (зулхижжа 987 / 1580 йил, 3 феврал) Абдуллахон Азизон Мулла Худойдод мазорини зиёрат қилиш мақсадида Ғазира томон бурилди.Соф ихлос юзасидан ул Ҳазрат мазорини зиёрат қилганидан сўнг, садақа тариқасида камбағалларга бир қанча зарлар улашди.”²

Тарихчи Абу Тоҳирхўжа Самарқандийнинг “Самария” асарида Самарқанд шаҳри теварағидаги қадамжолар тавсифи келтирилар экан, муаллиф Шайх Худойдод Вали ҳақида жумладан, шундай дейди: “Ҳазрати Азизон Шайх Худойдод Мозори Шероз туманида,Ғазира деган ўриндадир.У Шайх Ходимнинг муриди бўлган,у эса (Шайх Ходим) Шайх Жамолиддиннинг муриди эди. Шайх Ходимнинг қабри Самарқанд шаҳрининг ташқарисида.У киши вилоят мартабасида ғоятда юқори эдилар, балки туғаси “Увайсий” эканлиги мазорига зиёрат қилганда қабри сочган нурдан билинади. Азизон Шайх Худойдоднинг ўлими 939 (1532) дадир. “Бирафт қутби олам” вафотининг тарихидир.Жаноб сайидлар паноҳи, хушёрлик ила тўғри йўл кўрсатувчи Абдулхайхожа судур у кишининг азиз авлодидандир.Ҳижрий 1232 (1826) йили Абдулхайхожа судур Ҳазрати Азизон Шайх Худойдоднинг мазорлари устига олий хонақоҳ бино қилдирдилар.Улуғ боболарининг мазорларига мутавалилик ва Ғазира шаҳарчасининг ҳукумати Абдулхайхожага тегишлидир. Самарқанддан Ғазирагача икки тош(16 чақирим)лик йўл. Ҳазрат Худойдод мазорининг зиёрати қалбларга нур бағишлайди. Бу сатрлар роқими у кишининг мазори зиёратига бориб барокот топди. Ҳижрий

² Ҳофиз Таниш ал-Бухорий. “Абдуллонома” Т.: “Шарк” 2000, 16-бет.

1270 (1851) йили хайри сафар ойининг сўнгги кунлари яна у кишининг мозори зиёратига мушарраф бўлдим...”¹

Фитратнинг “Яссавий мактаби шоирлари тўғрисида текширишлар” номли мақоласида ҳам Ҳазрат Худойдод ҳақидаги маълумотларни учратамиз, жумладан: “Милодий 1532 йилда ўлуб, Самарқанд шаҳридан уч тошлик масофада кўмилган. Мутасаввуф шоирлардан бўлиб, таҳаллуси Худойдоддир. Форсий шеърларидан бир ози “Ламаҳот” китобида бордир. Бизнинг фикримизга кўра туркий ҳикматлар ёзган Худойдод ҳам шунинг ўзидир.”-деб айтади. Муаллифнинг фикрига кўра Худойдод зуллисонайн шоир бўлиб, унинг туркий ҳикматлари “Боқирғон” китобида акс этган бўлса, форс тилидаги шеърларидан намуналар Ҳазрат Олим Шайх Азизоннинг “Ламаҳот” ида берилган.²

Шу билан бир қаторда ул зот номига ёзилган ўша давр тарихий ҳужжатлари- “Вақфнома”да, “Хатти иршодий”да, “Насабнома”да, “Васикнома” ва бошқаларида Ҳазрат Худойдодга боғлиқ маълумотлар, тарихий воқеалар, мулкӣ муносабатлар таърифи берилган. Юқорида келтирилган тарихий манбалар у зотнинг нафақат тасаввуф таълимоти, мақомати, балки Валилик куч-қудратига, фазилатларию-инсонийлик хислатларига ҳам атрофлича таҳлил, таъриф берилган. Бу улуғ зот турмушнинг ҳамма оғир-енгилини, жабр ва зулмини, муҳтожлик азобу-уқубатларини ўз ҳаётида бошидан кечирганлиги сабабли ҳар доим ўзининг амалӣ фаолиятида жабрланган кишилар, оддий меҳнаткаш деҳқонлар манфаатини ҳимоя қилган. Шайх Худойдод Азизон ўзининг ёшлик

¹ Абу Тоҳирхўжа “Самария”. Мерос. Т.: “Камалак” 1991, 59-бет.

² А.Фитрат. Танланган асарлар. 2-жилд, илмӣ асарлар. Т.: “Маънавият” 2000, 36-бет.

йилларидаги ночор аҳволини ҳикоя қилар экан, жумладан, шундай дейди: “Бир куни қор қалин ёғиб, ҳаво жуда совуқ бўлганидан яланг оёқларим совуқ қотди ва шунда кўйлагимни ечдим-да йиртдим ва икки оёғимга ўрадим-у мактабга бордим. Аҳволим шу даражада бўлса-да, ўқишни тарк этмадим”-деб ёзиб қолдиради. Яна бир хотирасида “Мен Ғиждувонда илм ўрганиш учун машғулот ўтказар эканман, уч йил битта пўстинни қишин-ёзин кияр эдим. Ички кийимларим ва ҳатто кўйлагим ҳам йўқ эди”³ деган хотира мисоллари ҳозирги ёшларимиз учун энг қимматли васият бўлиб, қанчалик турмуш оғир бўлмасин ўқишни унутмасликка, илм ўрганишга бардош бериб, таҳсил олишга чақириқдир. Шайхнинг ҳаёти ва фаолиятига доир ҳали ўрганилмаган, тадқиқотчилар қўлига тушмаган асарлар ҳам талайгина эканлиги ҳақида ҳам маълумотлар мавжуд. Шунга қарамасдан, қатор асарлар таҳлили ва қимматли маълумотлар ҳамда Ҳазрат Худойдодга нисбатан берилган таърифлардан кўриниб турибдики, Ҳазрат Шайх Худойдод нафақат ўз даврида, балки, кейинги замонларда ҳам халқнинг юксак ҳурматига, ҳукмдорлар назарига тушган, обрў-эътибори баланд алломалардан ҳисобланган. Ул зотнинг юксак қадр-қимматини биз келажак авлодлар ҳам ўз ўрнига қўйиб, муборак қадамжоларини янада ободонлаштиришда, илмий меросини чуқурроқ ўрганиб, халқимизга етказишда баҳоли қудрат ҳисса қўшмоғимиз лозимдир.

Кейинги пайтларгача суфийликни реакцион моҳиятга эга бўлган таълимот санаб, уни ўрганиш тақиқланган эди. Суфийликда

³ Шайх Худойдод Вали ижодининг маънавий-маърифий қадриятларини юксалтиришдаги ўрни ва аҳамияти. Илмий анжуман материаллари. Самарқанд 2006, 41- бет.

тариқатлар турлича бўлиб, уларнинг энг кўп тарқалгани қодирия, рифоия, тайфурия, мавлавия, чиштия, бектошия, сафавия, нақшбандия, кубровия ва яссавияликдир. Ушбу тариқатларда орифлик устивор мақомат ҳисобланади. Орифлик- сўфийлик мақоматларидан бири бўлиб, у фақат Ҳақ моҳиятига етиб, унинг жамолига мушарраф бўлган зотларга насиб этади. Ўтмишда бундай шарафли мақом- даражага етган зотлар талай бўлиб, шуларнинг ичида бизнинг ҳам ватандошларимиз борлигини фахр билан эътироф этамиз.

Нажмиддин Кубро, Абдуҳолик Ғиждувоний, Баҳоуддин Нақшбанд, Хожа Убайдуллоҳ Ахрор, Махдуми Аъзам, Амир Кулол, Қосим Шайх ва Ҳазрати Азизон Шайх Худойдод Вали шулар жумласидандир.

Ҳазрати Азизон Шайх Худойдод Вали падари бузрукворлари ва волидаи мухтарамаларидан жуда ёшликда ажралганлар. Шу даврда уларнинг аҳволидан хабар олиб турувчи яқин киши бўлмаган. Ҳазрати Ҳақ Субҳоноҳу ва таоло замон солиҳларидан бирига бу солиҳ фарзанднинг тарбиясидан ғофил бўлмасликни башорат қилади. Бу ҳақда манбалардан бирида шундай фикр келтирилади: “Сенинг дунёвий ва ухровий саодатинг ундадир”. Ул соҳиб давлат – Мавлоно Ҳалил Қорақумий ул зотнинг хизматларига бел боғладилар. Ёшлари мактаб ёшига етгач, мактабга олиб борадилар. Саодатманд мактабдор муллога ҳам ғойибдан бир овоз зоҳир бўлган эканким, “бу ёш гўдакни яхши тарбия қилгинким, қиёмат куни сенинг шарафингга кўмак бергувчидир”¹

¹ Қаранг: Раззоқов С.Ўринбоев Б. Ҳазрати Азизон Шайх Худойдоди Вали ҳаёт йўли, илмий ва адабий мероси. Самарқанд. 2001, 7-8 бетлар.

Мактабга борган биринчи кундан Худойбердини муаллим ўзларига яқин жойга ўтқазиб, “бу ўғлон бир гуруҳнинг муршиди бўлғай ва олам аҳли унга мойил қолгусидир,” деган эканлар.

Кейинги пайтларда Ҳазратнинг ҳаёти ва фаолиятини ўрганишга қизиқиш ортиб бормокда, СамДУ профессори, филология фанлари доктори Бозорбой Ўринбоев билан қилган суҳбатларимиздан бирида у киши шундай фактларни келтиради: “Ҳазрати Азизон Шайх Худойдод Вали ҳаёти ва фаолияти билан қизиқиш 1991 йил 9 майда Жиззах вилояти Ғаллаорол туманидаги 11-ўрта мактаб ўқитувчиси Зайниддин Мамаризаев шахсий кутубхонасида сақланаётган 248 саҳифали “Маноқиб Шайх Худойдоди Вали” кўлёзмаси билан танишишдан бошланди”.¹

Кейинги Тадқиқотлар натижасида у кишининг ҳаёти фаолияти билан боғлиқ кўплаб маълумотлар аниқланди. Ҳазратнинг ҳислатлари, ҳаёти, фаолиятига бағишланган фикр ва мулоҳазалар бошқа кўлёзма асарларда баён этилганлигининг гувоҳи бўлди.

Бу манбаларда ҳам Шайх Худойдоди Вали 1461 йил Кармана яқинидаги Саранж(Шаранж) тоғи мавзесида туғилиб,илк мактаб таълимини шу ерда олганлиги, мактабни тугатгач Самарқанд шаҳрида Жавзония ва Улуғбек мадрасаларида (1477-1482), сўнгра Ғиждувонда таълим олиб, ундан кейин Бухородаги Мулло Муҳаммад мадрасаларида яшаб, бу ерда ҳам таълим олишни давом эттирганлиги ҳақида маълумотлар учрайди.

Шайх Худойдоди Валининг талабалик йиллари ҳақидаги фикрлар “Ламоҳот” китобида келтирилган: “Бир куни мен Самарқанддаги

¹ Ўринбоев Бозорбой билан қилинган суҳбат матни муаллифлар шахсий архивида сақланмокда.

Мирзо Улуғбек мадрасасида толиби илмларнинг фалакиёт фани соҳасидаги мунозараларини ҳавас билан кузатдим. Уларни бир-бирларига муҳолиф топдим ва ўзим учун риёзатчилигим туфайли самовий сирларни кашф этдим”.²

Бундан кўриниб турибдики, Шайх Худойдоди Вали тасаввуф аҳлидан бўлиши билан бир қаторда фалакиёт соҳасига ҳам қизиқиши кучли бўлган. Яна шуниси ҳам эътиборга лойиқки, бу даврда ҳам Мирзо Улуғбек мадрасасида илоҳиёт илми ўрганилиши давом этган.

Илм ва риёзатчилик бобида юқори мартабаларга эришган Шайх Худойдоди Вали ўзларига маънавий пир ахтариб 889 ҳижрий, 1484 милодий йили 23 ёшларида Жаҳрия тариқатининг машҳур арбоби Шайх Жамолиддин Азизоннинг ҳузурларига, Бухоронинг Калити мавзеъига борадилар ва у кишига қўл бериб иродатларига кирадилар. Ҳазрати Азизон Шайх Жамолиддин Саид Коинот Ҳазрати Муҳаммад Мустафо (с.а.в) дан бошланиб, учинчи халқада саналган султон ул-орифин Ҳазрати Азизон Хожа Аҳмад Яссавий асос солган тариқатнинг ўн саккизинчи халқасидаги қутб ул-ақтоби ҳисобланиб, ўз асрининг ягона раҳнамоси саналганлар: Учрашув чоғида Ҳазрати Азизон Шайх Жамолиддин: “Номингиз нима?”-деб сўраганларида “Номим Худойберди ”-деб жавоб берганлар. Шунда Ҳазрати Азизон: ул Ҳазратдаги фазилатларни кўриб,- “Шуморо балио Худодод”(менга сизни Худо етказди), энди сизнинг номингиз Худодод бўлғусидир”

² Каттаев К. Худойдоди Вали тарихи. Самарқанд, 1995, 8-бет.

деган эканлар.Шу кундан эътиборан, у зот Худойдод номи билан машхур бўлиб, “Вали” деган улуғ унвонга сазовор бўлганлар.¹

Шундай қилиб, Шайх Худойдоди Вали 1484-1488 йилларда туғилиб ўсган маскани-Карманага қайтиб, тариқат соҳасидаги фаолиятини давом эттиради. 1488-92 йилларда Қарнобликлар хизматида бўлади. 1492-96 йиллар давомида Самарқанд шаҳридаги Абу Лайс маҳалласидаги ҳонақоҳ мадрасаларида дарс берадилар. Бу даврларда Ҳазрат тариқат ривожини учун энг самарали фаолият кўрсатган, илм ва риёзатчиликдан юксак мартабага эришадилар. Бу давр у кишининг фаолиятида кўплаб нуфузли мурид ва муршидларни тайёрлаш даврининг бошланиши бўлиб, Ҳазратнинг камбағалпарварлиги, саҳийлик фазилатлари ва илм аҳлига эътибори халқ орасида машхуру-манзур бўлиб, обрў-эътиборлари тобора юксала борган давр ҳисобланади.

Ҳазрати Азизон Шайх Худойдод Вали 1496 йили Самарқанднинг ўша даврдаги Шероз туманидаги обод мавзеълардан бўлган Ғазира мавзеъсига келиб ҳонақоҳ қурадилар ва умрининг охирларигача ушбу масканда фаолият кўрсатадилар. Бу даврларда ҳам Ҳазратнинг Самарқанддаги ўз номлари билан аталган маҳаллаларда жойлашган ҳонақоҳларида илм-маърифат тарғиботи ул зот ва муридлари томонидан давом эттирилади. Ҳазратнинг мадрасаларида ўқиш даврларига эътибор қаратар эканмиз, дарс тинглаб юрган вақтларида ул зотга ажиб ҳолатлар ва ғаройиб воқеалар юз берар ва ҳазрат ўз ботиний ҳолатларини англашга ҳаракат қилар, бу ҳолатдан хабардор аҳоли эса хизматларга отланиб, ул зотни кўп безовта қилар ва

¹ Қаранг: Ҳазрати Азизон Шайх Худойдоди Вали- Яссавия тариқатининг машхур намоёниси. Илмий-амалий анжуман материаллари. Самарқанд. 2000, 32-бет.

натижада бошқа мадрасага ўтиб ўқишга мажбур бўлар ҳамда бир жойда тинч кўним топа олмас эдилар. Ўзларига қаратилаётган халқнинг эътиборидан, уларнинг кўрсатишлари мумкин бўлган моддий ёрдамларидан, машаққатли сўфиёна риёзатлар билан машҳур бўлишни афзал билиб, айтар эканларким: “Ҳақ субҳона ва таоло мени умримнинг бошидан охиригача фақирлар либосида ва фақирлар даврасида бўлишимни буюрдилар. Менинг ҳаётим пайғамбар алайҳиссаломнинг ҳадисларига мувофиқ кечар эди ” – деб таъкидлаган эканлар.¹

Кўпчилик тасаввуф арбоблари сингари Шайх Худойдод Вали ҳам ўз фаолиятини сўфийлик ва одобу ахлоқни тарғиб этувчи мутафаккирлик билан чегаралаб қўймай, айна дамда шеърят бобида ҳам қалам тебратганлар. Ул зот туркий ва форсий тилларда ўзининг ақл дурларини назм ипига териб турганлар. Ҳикматлар ҳам Шайх Худойдод Вали ижодий фаолиятининг асосини ташкил этади. Бунда Шайхнинг рухониятли пирлари- Хожа Аҳмад Яссавий ҳамда Сулаймон Боқирғонийларнинг таъсири катта бўлганлигини кўрамыз.

Шайх Худойдод Ғазирада яшаб, худди Карманадаги каби Жаҳрия-Султония яъни, Шайх Аҳмад Яссавий тариқатини давом эттирди. Ҳам туркий, ҳам форсий шеърлар битиб, олий ҳимматлилиги ва камтарона турмуш тарзи билан шухрат таратди. Бухорога ташрифларидан бирида Хожа Аҳрор Валининг энг яқин сафдоши ва содиқ муриди, муршиди ҳақида “ Силсилатул- орифин” китобини ёзган Мавлоно Муҳаммад Қози билан учрашади, суҳбатидан баҳраманд бўлади. Маҳдуми Аъзам Даҳбедий дея

¹ Раззоқов С., Ўринбоев Б. Ҳазрати Азизон Шайх Худойдоди Вали ҳаёт йўли, илмий ва адабий мероси. Самарқанд. 2001, 10- бет.

шарафланган Ҳожаи Аҳмад Косоний билан ҳам суҳбатда бўлиб, ул ҳазратни ҳам Ғазирада бир неча бор меҳмон қиладилар.²

Ҳазрати Азизон Шайх Худойдод ўзининг бутун фаолияти давомида бева-бечораларни, меҳнаткаш оддий аҳолини доимо ҳимоя қилган. У киши бойлик тўплашда кенг имкониятларга эга бўлган бўлсада, аммо ўзи камтарона оддий турмуш кечириб, бойлигини камбағаллар билан бўлишиб, ҳаёт лаҳзаларининг ҳамма фазилатларига эга бўлган ҳолда фақирона ҳаёт кечирган..

Азизон Шайх Худойдод Вали умрининг охирларида касалликка чалиниб, бировнинг ёрдамисиз тура олмаган, аммо тоат-ибодат вақти етгач, шундай бир ғайрат билан ўриниларидан туриб, Аллоҳнинг инояти билан ҳатто самоъ ва рақсга тушиб кетар эканлар. Шу тариқа 1496 йилдан Карманадан Ғазирага келиб яшаган Ҳазрат Худойдод 1532 йил 12 августда абадият оламига рихлат қиладилр.

Таъбир жоиз бўлса, шуни айтиб ўтиш керакки, ҳар қандай иш, ҳар қандай кичик ёки катта тадбир ҳам ўз-ўзидан амалга ошмайди. Уни амалга ошириш, ташкиллаштириш учун кимларнингдир тинимсиз меҳнати, жонкуярлиги ва қолаверса, фидойиликлари зарур бўлади. Азизон Шайх Худойдод Вали ҳаёти ва фаолиятларининг ўрганилишида, унинг муносиб авлодларидан бири, ЎзФА Самарқанд бўлимининг бош илмий ходими, техника фанлари доктори, профессор Саидмақсуд Абдурахмон ўғли Раззоқовнинг хизматлари алоҳида таҳсинга лойиқдир. У киши буюк бобокалонлари ва юртлари Ғазира тарихига оид насабнома, вақфнома ва васиқномалар каби тарихий ҳужжатларни кўплаб йиғиб, мутахассис олимларнинг

² Иноятлов С., Ҳайитова О. Кармана тарих кўзгусида. Т.: “Шарқ”, 2006, 156- бет.

бевосита иштирокида ўрганиб чиққан. Булардан ташқари Саидмаксуд домла Республикамизнинг таниқли олим ва журналистлари, жумладан - ЎзФА мухбир аъзоси, филология фанлари доктори, профессор Ботирхон Валихўжаев, филология фанлари доктори, профессор Бозорбой Ўринбоев, тарихчи тадқиқотчи олим Комилхон Каттаев, шоир Ориф Хожи ва бошқалар билан ҳамкорликда изланишларни давом эттирмоқда. Натижада, Ҳазрат Шайх Худойдод Валининг шахсиятлари, ҳаётий фаолиятлари, кароматлари, адабий мероси ва авлодлари шажарасига оид маълумотлар тўпланиб, Самарқандда Ҳазратга бағишланган илмий-амалий анжуманлар ўтказилиб, у киши тўғрисида рисола ва тўпламлар чоп этилиб, кенг жамоатчиликка ҳавола қилинмоқда.¹

Шайх Худойдод Вали тўғрисида турли манбаларда турлича маълумотлар келтирилади. Бу маълумотларда Ҳазратнинг Ғазирадаги ва бошқа жойлардаги авлодлари қайси фарзандидан эканлиги талқини ҳам турлича келтирилади. Бу манбаларга “Ламаҳот”, “Хужжат уз-зокирин”, “Маноқиби Шайх Худойдод Вали”, “Тухфат ул-зоирин”, “Самария” асарларини келтиришимиз мумкин. Шунингдек Ҳазратнинг қабристонидаги қабртош ёзувларда ҳам у кишининг фарзандлари, насаб шажаралари ҳақида маълумотлар келтирилган. Бу манбалар ва қабртош ёзувларини тадқиқ қилиб ўрганишда у кишининг авлодларидан профессор С. Раззоқов, тарихчи олим К. Каттаевларнинг хизматлари бекиёсдир.

¹ Муаллифлар бир неча марта С.Р. Раззоқов билан учрашиш шарафига муяссар бўлдилар. У киши билан суҳбат жараёнлари марокли ўтганлигини таъкидламоқчилар.

Ҳазрат Худойдоднинг насаб шажараси ҳақидаги маълумотларни тадқиқ қилар экан, К.Каттаев жумладан, шундай фикрларни айтиб ўтади; “Биз асосан Ҳазратнинг насаб шажараси ҳақидаги маълумотларни Олим Шайхнинг “Ламаҳот” асарида олдик. Негаки, унинг муаллифи Жаҳрия тариқатининг ўз замонасидаги муршиди бўлганлиги билан бир қаторда, даврининг руҳониятли пирларидан ҳисобланган. Шайх Худойдод Вали фарзандларининг тарихини яхши билган. Бунинг устига у Самарқанд мадрасаларида дарс берган энг олиму фозил кишилардан бири ҳам эди.Шунинг учун ҳам унинг ёзишмалари ва Ғазира қабристонидаги қабр тошларида ёзилган насабномалар Шайх Худойдод Валининг авлод нисбатини келтиришда энг саҳиҳ манба деб топилди”.¹

Ҳазрат Олим Шайх келтирган маълумотларнинг ишончли эканлигининг яна бир исботи шуки,у Шайх Худойдод Валига қариндошлик иплари билан ҳам боғланган эди.Шу жиҳатдан ҳам “Ламаҳот” асаридаги маълумотлар аниқ ва ишончли деб айта оламиз.

Ушбу асарда Олим Шайхнинг ўз сўзларига қараганда, у Шайх Худойдоднинг набираларига уйланган, лекин унинг бу хотинларидан қолган ёки қолмаганлигини аниқлай олмадик.²

Хуллас Олим Шайхнинг бу асарида Шайх Худойдод Вали авлодлари туғрисидаги маълумотларга кура Ҳазратнинг тўртта,

¹ Ҳазрат Азизон Шайх Худойдод Вали-Яссавия тариқатининг машҳур намояндаси.илмий-амалий анжуман материаллари.Самарқанд. 2000, 92-бет.

² Ҳасанов Н., Султонов У. ЎзФА. Муҳаммад Олим Сиддикий ва унинг “Ламаҳот” асари ҳақида. “Имом ал-Бухорий” журнали, Т.: 2006, 3-сон.

яъни уч қиз ва бир уғил фарзандлари бўлган. Уларнинг номларини қўйда бирма-бир келтирамиз;

1. Солеҳ- бу киши Шайх Худойдод Валининг ягона ўғил фарзанди бўлиб, ўн олти ёшга етгач уйлантириб қуядилар. Орадан кўп вақт ўтмай у вафот этади.

2. Солиҳа Биби – бу фарзанд Шайх Худойдод Валининг тўнғич фарзандлари бўлиб, унинг бир қизчаси ҳам бўлган ва у ёшлигида вафот этади. Қизчанинг онаси Солиҳа Биби эса Шайх Худойдоднинг ҳаётлик вақтларида вафот этади ва ундан ҳам фарзанд боқий қолмаган.

3. Биби Ҳадия – ушбу қизлари сайидлардан бўлган Амир Тақиддинга никоҳланган. Нисбати маънавиятда Амир Тақиддин ўз бобоси Амир Шамсуддин ибн Амир Иброҳим иродатида бўлиб, унга қўл берган эди. У эса ўз навбатида машҳур шайх Разиддин Алининг муриди эди. Ушбу хужжатда ёзилишича, Амир Шамсуддин Темурий ҳукмдорлар Шоҳруҳ Мирзо ва Улуғбек замонларида улар таклифлари билан аввал Мадинадан Хуросонга сўнгра эса Самарқандга келиб, подшоларнинг ҳурматига сазовор бўлган. Биби Ҳадия ҳам манбаларда келтирилишича Шайх Худойдод Валининг ҳаётлик вақтларида вафот этган. Аммо ундан уч ўғил қолган бўлиб, улар- Хожа Абдулбосит, Хожа Калон ва Хожа Хурдлардир. Хожа Калон ва Хожа Хурдлардан насл қолмаган. Бу ҳақда “Ламаҳот” асарида ҳам келтирилади. Лекин Хожа Абдулбоситдан боқий насл қолган бўлиб, ҳозирги Ғазирадаги Шайх Худойдод Валининг авлодлари айнан ушбу

Биби Ҳадиянинг Хожа Абдулбосит деб аталган ўғлидан тарқалгандурлар.Буни тасдиқловчи далиллар Шайх Худойдод Вали даҳмалари устидаги қабртошда ёзилган “насабнома”да ҳам, “Ламаҳот”да ҳам келтирилади. Жумладан, “Ламаҳот”да; “...ўттиз ёшида вафот этган Ҳазрат Хожа Абдулосит Азизон Қосим Шайхнинг шогирдлари эди”-дейилади.¹

4. Биби Махзуна – “Ламаҳот” китобида Биби Махзума деб аталган бу қиз Шайх Худойдод Валининг кенжа энг суюкли фарзанди бўлиб, Амиршоҳ номли кишига никоҳлаб берилган. Амиршоҳ Ҳожагон тариқатининг машҳур пирларидан бўлган Амир Саид Кулолнинг Ҳалифалари Амирдош авлодидан бўлиб, У ҳам сайидлардан ҳисобланган. Шайх Худойдод Валининг у сайиднинг ўзларига куёв қилиб олишлари сабабини “Ҳазратнинг кароматлари” саҳифасида айтиб ўтган эдик. Биби Махзунадан фарзанд ва набиралар қолишган бўлиб, улар Амир Санъатилло, Хожа Абдуррашид ва Амир Баҳовуддинлар эдилар.Лекин бу фарзандлардан авлод боқий қолгани номаълумдир.

Ҳазрат Шайх Худойдод Валининг юқорида номлари келтирилган фарзандларидан битта Солеҳ исмли уғилларининг вафот этишлари ҳақида бизга бир ривоятни Ҳазрат Азизоннинг Ғазирадаги ҳозирги авлодларидан, Ҳазратнинг номлари билан аталувчи жомеъ масжидининг имом хатиби,Элёрхон ака Норхўжаев сўзлаб берган эди.Унга кўра; “Ҳазрат уғли Солеҳни 16 ёшга тулгач уйлантириб кўядилар.Кунлардан бир кун

¹ Ҳазрат Азизон Шайх Худойдод Вали-Яссавия тариқатининг машҳур намояндаси.илмий-амалий анжуман материаллари.Самарканд. 2000, 94-бет.

Ҳазратнинг хотинлари «Овқат пиширишга ўтин йук, Солеҳга айтсам у парво қилмай кучада ёш болалар билан сирпанчиқ ўйнаб юрибди»-дейди. Шунда Ҳазратнинг оғизларидан беҳосдан «гар данад баш ганад, яъни ҳали ҳам болалик қилиб юрган бўлса, боши билан йиқилиб ўлади» деган сўз чиқиб кетган экан ва шу ондаёқ ўғли Солеҳ ўйнаб юрган жойида музга боши билан йиқилиб, бўйни синиб вафот этган».Шу сабабли ҳам Шайх Худойдод Валида уғил фарзанд боқий қолмаган экан.¹

2 режа: Шайх Худойдод Вали тариқат намоёндаси

Тасаввуфдаги Яссавия-Жаҳрия тариқатининг асосчиси Хожа Аҳмад Ясси (Туркистон)да, Сайрамда туғилган. Ўрта Осиё тасаввуфининг устунларидан бири Ҳазрати Хожа Юсуф Ҳамадонийнинг вафотидан сўнг Аҳмад Яссавий Бухорода унинг ўрнига шайхлик қилади. Кейинчалик Аҳмад Яссавий Туркистонга қайтгач, Юсуф Ҳамадонийнинг тўртинчи ҳалифаси Абдуҳолиқ Ғиждувоний Шайхликни давом эттиради.¹ Ҳазрат Ҳамадоний тўрт ҳалифани тарбиялаганлар. Булар: Хожа Абдулло Барқий(вафоти 1160), Хожа Ҳасан Андоқий (вафоти 1157), Хожа Аҳмад Яссавий ва Хожа Абдуҳолиқ Ғиждувоний(вафоти 1179) лардир. Нажмиддин ан-Насафийнинг “Қандия” ва Хусайин Воиз ал-Кошифийнинг “Рашохат ул айн ул-хаёт” китобларида келтирилишича, Ҳазрат

¹ Ушбу ривоятни биз Ҳазратнинг Ғазирадаги авлодларидан Э. Норхўжаевдан ёзиб олдик. 2006 йил, декабрь.

¹ Дўстқораев Б. Яссавий ким эди. Т.: А. Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти. 1994,19-бет.

Ҳамадонийнинг вафотларидан сўнг шогирдлари бирин-кетин иршод маснадида ўтирадилар. Қачонким, Хожа Аҳмад Яссавийга навбат етгач, Бухоро халқини даъват этиш билан машғул бўладилар.

Хожа Аҳмад Яссавий ҳақидаги ривоятлардан бирида у киши 63 ёшга, яъни пайғамбар ёшига етгач, ер ости ертўлага кириб, умрларини тоат-ибодат, худо йўлига риёзатда ўтказиб, 125 ёки 133 ёшда, 1166-67 йиллар орасида вафот этган дейилади. Шарқда ўтган аксарит художўй, Ҳақ йўлида фидоий сўфи донишмандларнинг 100-120 йил умр кўришларини инобатга олсак, Яссавийни шунча йил умр кўришлари ҳам айни ҳақиқатдир.²

Хожа Аҳмад Яссавий тариқати хонадонидан ўттиз машойих бузригуворлар етишиб чиқадилар. Лекин Ҳазратнинг тўрт машхур халифалари бўлиб, улар: Мансур Ота, Абдумалик Хожа, Тожи Хожа, Сайид Ота, Сулаймон Ота, Сўфи Муҳаммад Донишманд ва Ҳаким Ота эдилар.

Ҳаким Ота - (вафоти 1191 йил). У кишининг яна бир номлари Сулаймон Боқирғоний бўлиб, Ҳазрат Хожа Аҳмад Яссавийнинг тўртинчи халифаларидандир. Олим Шайхнинг “Ламаҳот” китобида келтирилишича, Ҳазрат Ҳаким Ота шариат илмида уч минг ҳикмат, тариқат борасида уч минг ва ҳақиқат борасида ҳам уч минг ҳикмат айтган эканлар. Алишер Навоийнинг “Насойим ул –муҳаббат” асарида келтирилишича: “Ҳаким ота–оти Сулаймондур. Хожа Аҳмад Яссавийнинг муридидур. Ҳамонки, бир кун Хожа табхе(овқат пишириш)буюрғондурки, матбахий(ошпаз)ўтин етмайдур деб келгандир. Алар азҳабға дегандурларки, ёзидин ўтун терибдурлар,

² Ҳамиджон Хомидий. Тасаввуф алломалари. Т. “Шарқ” 2004, 156-бет.

матбахга(ошхонага)келгунча ёгин жихатидан ўтунлар ўл бўлгондур. Ҳаким ота терган ўтунларни тўнига чирмаб, қуруқ келтиргандилар. Хожа Ҳазратлари дегандирларки,эй фарзанд, ҳакимона иш қилдинг ва аларга бу лақаб андин қолгондир ва Ҳаким Отага ҳикмат тили гўё бўлубтур.”¹

Сулаймон Боқирғоний Хожа Аҳмад Яссавий ишоратлари билан Хоразм вилоятига бориб, у ерда халқни тариқат йўлида такомиллаштирганлар ва шу ердаги Оққўрғон мавзеида вафот этганлар.

Занги Ота - Марказий Осиёлик машҳур авлиё, илоҳиёт олими, чўпонлар пири. У киши ҳозирги Тошкент вилояти Янгийўл тумани ҳудудида туғилган ва 1258 йилда шу ерда вафот этади. Занги ота Хожа Аҳмад Яссавийнинг устозлари бўлган Арслонбоб эшоннинг эвараси эдилар. У киши ўта қора танли бўлганлиги учун Занги(Занжи) деб аталган. Занги отанинг тўрт халифаси бўлиб, улар: Узун Ҳасан ота, Сайид ота, Садр ота ва Бадр ота эдилар. Ҳазратнинг қабри Тошкентдан 16 чақирим жанубда жойлашган ҳозирги Занги ота қишлоғидадир.²

Занги Ота тўғрисида Фахруддин Али Сафийнинг “Рашоҳот” асарида келтирилишича: “Олар (яъни, Занги Ота) Орслонбобнинг набираси Тожи Хожанинг фарзандлари турурлар ва йиллар волиди шарифларининг тарбияти зилли ҳимоятида бўлдилар... Ва Ҳаким Ота вафот тобғонидан сўнг Анбар Ано отлиғ завжасиниким,

¹ Боқирғон китоби. Т. “Ёзувчи” 1991, 3-бет.

² Хожа Исмадуллоҳ Абдуллоҳ. Марказий Осиёда Ислом маданияти.Т. “Шарқ” 200 , 84-бет.

Бароқхоннинг³ қизи эрди, ҳуболайи аҳдлариға келтурдилар... Ойтурларким, Хаким Ото сиёҳрангда эрканлар. Бир куни Анбар Анонинг хотирлариға келдиким, “не бўлур эрди Хаким Ото сиёҳрангда бўлмасалар”. Хаким Отоға онинг ҳавотириға ишроқе бўлуб, ойтурубдилар: “Тез бўлгайким, мандин ҳам сиёҳроқға мусохиб булурсан”⁴

Манбаларда кўрсатилишича, Занги отанинг шогирдларидан бири Саид отанинг фаолиятлари Хатирчи билан боғлиқдир. У кишининг муборак мазорлари ҳозирги Боғчакалон ширкат хўжалигидаги Оқмасжид ҳудудида. Бу жой 2002 йилда қайта таъмирланиб, зиёратгоҳга айлантирилди.

Ямин ота - (“Тухфат уз-зоирин” асарида Оламинбобо, “Музаққир ул-ахбоб”да Эломон ота деб аталган). Ушбу бузругвор Садр отанинг ҳалифаси бўлиб, вафот этгач устозининг ўрнига иршод маснадида ўтириб, толиблар илмини Ҳақ йўлига даъват қилган. Ямин бобо қадимги Суғд Хурд(яъни, Офарикент) туманидаги(ҳозирги Оқдарё тумани) Кумушкент мавзеъда вафот этади. Бу мавзеъда жойлашган Имом Али Суғдий мазоридаги даҳмада Ямин бобо, Шайх Мавдуд ва Шайх Али қабрлари жойлашган.¹

Шайх Алишайх – Ямин бобонинг халифаси бўлиб, пиридан сўнг унинг тариқатини давом эттиради ва халқни Ҳақ йўлига даъват этади. Қабри Оқдарё туманидаги Кумушкент мавзеъида. “Имом Али

³ “Манокби Сулаймон Ото” да ёзилишича, асли исми “Бўғрохон”, у Хоразм вилояти ҳокими бўлган ва ўз қизи Анбаройимни Хаким Отоға никоҳлаб бирган. Сўнг ўзи ва яқинлари билан Хаким Отоға мурид бўлган.

⁴ Фахруддин Али Сафий. Рашахоту фйнил-хаёт. Т.: “Абу Али Ибн Сино”. 2004, 25-26-бетлар.

¹ Каттаев К. Шайх Худойдод Вали тарихи. Самарқанд. 1995, 18-бет.

Суғдий” мазоридаги даҳмада жойлашган Яминбобо, Мавдуд Шайх қабрлари ёнида.

Шайх Мавдуд – Алишайхнинг халифаси бўлиб,устозидан сўнг пирлик ва иршод бериш ҳуқуқига эга бўлади. Ул зотнинг машҳур халифаларидан бири, Иқоний таҳаллуси билан шеърлар ва ҳикматлар ёзган Камол Шайх ҳақида ёзувчи Фитрат ҳам ўз асарларида қайд қилиб ўтади. Жумладан: “Иқоний таҳаллусидан бу кишининг Фарғонадаги Иқондан экани англашилади. Яссавий шайхлари орасидан машҳур Мавдуд шайхнинг муриди Камол Шайх деган одам бор. “Рашоҳот” да у ҳақида “Аз кибор асҳоби Мавдуд турғонин билдирадир. Ҳижрий 1093 (милодий 1680 А.Қ.)да бухороли муфти Зинда Али томонидан ёзилган “Самарат ул-машойиз” отли китобда ҳам “Ламаҳот” да бу Камол шайхнинг таржимаи холи ёзилғонда “Лақаби эшони Иқоний аст салҳо дар қаръиз Алиободи Самарқанд буданд, вафот ва мадфуни шарифи эшон оншо аст” дейдилар,²

Яна: Мавдуд Шайхнинг асҳоби набираларидан эрди. Шош вилояида мақом тутибдилар. Ҳазрати Эшон (Убайдуллоҳ Аҳрор) ойдиларким: “Камол Шайх муриди Мавдуд Шайх эрди ва Ходим Шайхнинг биродари тариқати эрди. Вақтеким, бизлар Хуросон сафаридан мурожаат қилдук ва Тошкандда иқомат этдук, ул бизларнинг суҳбатимизга кўб келур эрди”.³

Шайх Ходим – Бу бузрукувор Шайх Мавдуднинг халифаси. Ўз фаолиятининг юқори чўққиси даврида Мовароуннаҳрдаги кўпчилик унинг иродатида бўлган. Шайх Ходим аввал бошида

² А. Фитрат. Танланган асарлар. 2- жилд. Т.: Маънавият. 2000, 33-бет

³ Фахруддин Али Сафий. Рашаҳоту айнил-ҳаёт. Т.: “Абу Али Ибн Сино”. 2004,32-бет.

Кубровия силсиласига мойиллик билдиради. Сўнгра ўша силсила намояндаларидан бирининг маслаҳати билан Шайх Мавдуд билан суҳбат қуриб, унга мурид тушади. “Ламаҳот” ва “Рашоҳот” китобларида Ходим Шайх билан Нақшбандия тариқати пешвоси Хожа Аҳрор Вали мулоқотларига кенг ўрин берилган. Хожа Аҳрор Вали Шайх Ходимни ўз устозларидан бири деб ҳисоблаганлар. Мовароуннаҳр ҳукмдори бўлган темурий Султон Аҳмад Мирзо(1469- 1494 йиллар ҳукмронлик қилган) ҳам ул зотни жуда ҳурмат қилиб, эъзозлаганлар.²

Шайх Жамолиддин – Бу зот Шайх Ходимнинг кибор ҳалифаларидан бўлиб, Бухорода туғилган. “Ламаҳот”да келтирилишича Муҳаммад Шайбонийхон ҳам ҳокимиятга келишидан олдин Шайх Жамолиддинни пир билиб, мурид тушган. Шайх Худойдод Вали зоҳидона кўтаринкиларни устозлари Шайх Жамолиддиндан олган. Бу зот ҳам ўз замонасида халқ ва ҳукмдорлар ҳурматига сазовор бўлган эдилар.

Яссавия – Жаҳрия силсиласининг мана шу ердаги буғинида, яъни XV аср охири XVI аср бошларида Шайх Жамолиддиндан сўнг иршод маснадида ўтирган Ҳазрат Шайх Худойдод Вали ва бу тариқатнинг кейинги давомчилари – Қосим Шайх Азизон, Пирим Шайх, Хожа Муллои Нурий, Қамбар Шайх, Бобои Тиркаш, Шайх Дарвеш, Ориф Сўфи, Олим Шайх, Азизон Мавлоно Вали, Шайх Обид ва бошқалари кейинги даврларда тасаввуфий ғояларни тарғиб қилдилар.¹

² Каттаев К. Шайх Худойдод Вали тарихи. Самарқанд. 1995, 21-бет.

¹ Каттаев К. Шайх Худойдод Вали тарихи. Самарқанд. 1995, 23-бет

Шайх Худойдод Валининг яқин ҳалифаларидан бири Олим Шайх Азизоннинг “Ламаҳот” асарида келтирилишича: “Олим Шайхнинг ота томонидан бобоси Дарвеш Шайх(вафоти 1551-52) яссавий шайхларидан Шайх Худойдод Валининг муриди бўлиб, Тошкент ва Самарқанддаги тариқат аҳли орасида машҳур бўлган. Бухоро хони Пирмуҳаммадхоннинг Мажлисларида иштирок этган. Дарвеш Шайх Алиободда иршод маснадида бўлиб, Тошкентда катта жомеъ масжид, Шайх Худойдод мазорида ҳовуз ва боғ барпо қилган. Шайх Худойдод Валининг тариқатдаги ҳалифлари қуйидагича: Олим Шайх- Пирим Шайх- Қосим Шайх Карманагий- Шайх Худойдод Вали.”²

Сўзимиз хулосасида Шайх Худойдод Валининг “Тухфат уз-зоирин” китобида келтирилган, Тарихчи олим Комилхон Каттаев тамонидан ўрганилиб, нашр этилган Ҳожаги-Нақшбандия силсиласининг Яссавия – Жаҳрия-Султония силсиласи билан узвий боғлиқлигини тузилмасини келтирамиз.

Пайғамбар(а.с)
Абу Бакр Сиддиқ
Қосим ибн Муҳаммад ибн Абу Бакр Сиддиқ
Имом Жаъфар Содик
Боязид Бистомий
Абул Хасан Ҳароконий
Абул Қосим Гургоний-Тусий

² Хасанов Н. Султонов У. Муҳаммад Олим Сиддикий ва унинг “Ламаҳот” асари ҳақида. “Имом ал-Бухорий сабоқлари” журнали. 2006, 3-сон, 195-бет.

Абу Али Фармадий
Абу Юсуф Ҳамадоний

Ҳожагон -Нақшбандия	Яссавия -Жаҳрия-Султония
Ҳожа Абдуҳолик Ғиждувоний	Ҳожа Ахмад Яссавий
Ҳожа Ориф Ревгарий	Ҳаким ота
Ҳожа Муҳаммад Фағнавий	Занги ота
Ҳожа Муҳаммад Бобои Самоси	Ямин ота
Амир Сайд Кулол	Шайх Алишайх
Ҳожа Баҳовуддин Нақшбанд	Мавдуд Шайх
Мавлоно Яқуб Чархий	Шайх Ходим
Ҳожа Аҳрори Вали	Шайх Жамолиддин
Мавлоно Муҳаммад Қози	Шайх Худойдод Вали
Маҳдуми Аъзам Даҳбедий	Али Шайх
	Қосим Шайх
	Пирим Шайх
	Олим Шайх

Тасаввуф-ислом оламида кенг тарқалган Ўрта ва Яқин шарқ мамлакатлари маданияти тарихида чуқур из қолдирган фалсафий-диний ва маърифий оқимдир. У ўз даври учун янги оламни – тангри, инсон ва барча махлуқот уйғунлиги рамзи бўлган олий

ҳақиқат ва гўзаллик дунёсини кашф қилган таълимотдир. Оллоҳ таолони таниш бутун оламнинг моҳиятини англашга ҳаракат қилиш демакдир. Бундай интилишлар эса ҳар бир шахснинг ахлоқий ва маърифий камолотига ижобий таъсир кўрсатиши ўз-ўзидан равшан.

Ўрта асрларда Марказий Осиёда тасаввуф илмини юксак даражага кўтаришда, янги тариқатларнинг пайдо бўлишида Аҳмад Яссавий (вафоти 1166), Яҳё Сухравардий (1155-1191), Нажмиддин Кубро (1145-1221), Баҳовуддин Нақшбанд (1318-1389) каби улуғлар алоҳида хизмат қилиб, уни янги фикрлар, қарашлар билан бойитдилар, янги оқим, силсилаларини вужудга келтирдилар. Улар тасаввуф ҳақида рисола ва китоблар ёзиб, тасаввуф ғояларини қизғин тарғиб этувчи, инсон тафаккури учун янги қирраларни баён этадилар, уни амалга оширишга бошқош бўладилар.

Тасаввуфдаги Аҳмад Яссавий асос солган Яссавия-Жаҳрия тариқатининг XVI асрдаги давомчиси Шайх Худойдод Вали ўз фаолияти давомида юксак мартабаларга эришди. Ҳазрат Худойдод бошқа тариқатлар билан ҳам дўстона муносабатда бўлиб, катта ҳурматга сазовор бўлган инсондир. Шайх Худойдод Валининг нуфузи ҳукмдорлар наздида ҳам баланд эди. Шайхни жуда кўпчилик ўзларига пир билишар, маслаҳатларига қулоқ солишар эдилар. Жумладан, Шайбонийхон, Бобур Мирзо, Абу Саъидхон, Убайдуллахон каби ҳукмдорлар у кишига алоҳида ихлос қўйган эдилар.

Ҳазрат яшаган даврда (XV-XVI асрлар) машҳур тариқатлар муршидлари орасидаги муносабатлар йўлга қўйилган бўлиб, жумладан, нақшбандия-хожагон тариқатининг етук намояндаси Ҳазрат Маҳдуми Аъзам ва Кубровия тариқатининг машҳур намояндаси Шайх Маҳдуми Хоразмий билан дўстона муносабатлар ҳам ўрнатилган эди.

Ҳазрати Азизон Шайх Худойдоди Вали даврида ушбу тариқатлар вакиллари бир-бирларини иршод усулларига эҳтиром билан қарашганлар ва зарур пайтларда тажриба алмашганлар. Аҳмад Маҳмуд Хазинийнинг эътирофига кўра авваламбор, нақшбандия тариқатининг йирик вакили ва Ҳазрат Баҳовуддин Нақшбандийнинг муршиди бўлмиш Ҳазрати Амир Кулол зикрининг Яссавия ва Нақшбандия турларини уйғунлаштиришга муваффақ бўлган эканлар.

Ушбу тариқатлар ўртасидаги муносабатларининг ривожини Яссавия тариқатининг давомчиларидан Ҳазрати Азизон Шайх Жамолиддин Ҳиротга келгач, Нақшбандия тариқатининг кўзга кўринган намояндаси Мавлоно Абдулғафур ва давлат арбоблари томонидан кўрсатилган илтифотларида ҳам кузатиш мумкин.

Яссавия, Нақшбандия ва Кубровия тариқатлари вакиллари билан бирга фаолият кўрсатган Ҳазрат Шайх Худойдод , Ҳазрати Маҳдуми Аъзам ва Ҳазрати Шайх Маҳдуми Хоразмийлар бир давр фарзандларидирлар. Ўзаро дўстлик муносабатида бўлган учала бу буюк зотлар тасаввуфий мунозаралар ва баҳс олиб боришганликлари туфайли бу тариқатларни маълум даражада бир-бирларини бойитган ҳолда ривожлантирганларлар. Айниқса,

хазрати Маҳдуми Аъзам Даҳбедий ва Ҳазрат Шайх Худойдод Вали ўрталаридаги дўстона муносабатлар, тарихий мулоқотлар ушбу икки тариқат намоёндалари учун ибратли характерга эга бўлган.¹

Академик Б.Валихўжаевнинг ёзишича: “...Хожаги Маҳдуми Аъзам Ғазирага етганда , шу даврнинг танилган шайхларидан Бобо Худойдод Вали билан учрашиб , бир-бирларининг суҳбатидан баҳраманд бўладилар. Маълумки , Бобо Худойдод Вали , Яссавия- Жаҳрия-Султония тариқатларининг етук муршидларидан бўлиб, Шайбонийхон, темурийзода Бобур Мирзо ва бошқа подшоҳ, султонлар хурматига сазовор бўлган эди.Маҳдуми Аъзам Даҳбедий Бобо Худойдод Валида шундай катта таассурот қолдирганки, натижада Бобо Худойдод Вали туя жунидан ўзларига тўқилган тўнни мамнуният билан Маҳдуми Аъзамга тухфа қиладилар. Бу ҳол тасаввуф тариқатида эътироф этиш ва юксак даражада кадрлаш рамзи сифатида тушунилади...”

² Бу факт икки буюк сиймо фаолиятида диний бағрикенглик нақадар юксакликка кўтарилганлигидан нишонадир.

Академик Б. Валихўжаевнинг мақоласида келтирилган бу далилларни биз К.Каттаевнинг мақолаларидан бирида ҳам янада мукамалроқ баёини учратдик. Унда: “Жомеъул-мақомот” китобида қуйидаги воқеа келтирилади: “Нақл қилибдиларки , қачонким, Ҳазрати Маҳдуми Аъзам Аҳсикат вилоятидан Самарқандга келаётганларида хазрати Шайх Худойдод Валининг манзилларига (Ғазирага, ҳозирги Жомбой туманига) ташриф

¹ Қаранг: Иноятов С. Ҳайитова О. Кармана тарих кўзгусида. Т.: “Шарқ”, 2006, 148-160-б.

² Б. Валихўжаев. “Зарафшон” газетаси, Самарқанд, 1993, 11-сентябрь.

буюрадилар. Улар орасида ошночилик ва дўстлик мулоқотлари ўша вақтларда бошланган эди. Ҳазратнинг ташрифларидан хурсанд бўлган жаноби Шайх ҳазратлари меҳмонга ўзлари хизматда бўладилар. Он ҳазрат Маҳдуми Аъзам айтар эдилар: “Сиз ёнимда туринг , токи бир-биримиз билан суҳбатда бўлайлик ”. Ҳазрат Шайх дедилар: “Агар туриб қолсам , кўрқаманки, мулозимлар хизматида камчилик бўлиб қолиши мумкин, шу жиҳатдан ўзим меҳмонга хизмат қилмоқдаман.” Қачонким аср намозининг вақти киргач , муаззин азон айтди ва такбир келтирди. Он ҳазрат Маҳдуми Аъзам ҳазрат Шайхга дедилар: “Сиз намоз имоматлигига ўтинг ” Ҳазрати Шайх кутиб индамай турдилар. Иккинчи бора илтимос қилинган , ҳазрати Шайх дедилар: “Ҳазрат Маҳдуми Аъзам! Аввалги бора имоматликка ўтишимни сўраганингизда, узрхоҳлик тариқи юзасидан индамай кутиб турдим ва шунинг учунки, охириги вақтларда шу ҳолга тушиб қолганманки , тўрт ракаатлик намозларни икки ракаат қилиб ўқийман. Ва бу каби эсдан чиқишлар менинг ҳолатимда бўлиб келгандир.” Бунга жавобан он ҳазрат Маҳдуми Аъзам дедилар: “Сиз бу мартаба ва мақоматдан янада юқори ўтибсиз ва энди бу даражада туриб қолишингиз жоиз эмасдир, яъни янада юқорироқ мартабага эришганлигингизни хис этишингиз лозимдур”- дедилар ва ушбу байтни ўқидилар:

Эй, бародар, бениҳоят дар қаҳист,

Хар кужо , ки мероси, бигзар , моист.

(Яъни: Эй дўст, , ушбу бениҳоят улуғ сулук йўлининг ҳар қайси даражасига етсанг ҳам, тўхтамай ўтиб кет.)

Икки бузруквор ўз суҳбатларининг адосидан сўнг икки тариқат (Нақшбандия-Хожагон ва Жаҳрия-Султония) раҳбарлари кўп йиғлашиб хайрлашдилар. Ҳазрати Шайх ўз қўллари билан туя жунидан тўқилган чакмонларини ниёз тариқасида меҳмоннинг елкаларига ташладилар. Он ҳазрат Маҳдуми Аъзам ҳам ўз фаражи-рўмол ёпинғичларини ул зотга кийгиздилар. (“ Жомеъ ул – мақомат ” китобидан айнан таржима қилинган).¹

Бу икки тариқат намоёндаларининг учрашувлари тўғрисида жуда кўп манбаларда берилган. Шулардан бири “Ламаҳот” китобидир. Унда: “...Бозор айёмида Мавлоно Хожаги Косоний (яъни , Маҳдуми Аъзам Даҳбедий) Самарқанднинг Даҳбед мавзеъсидан Фарғона водийсининг Ахсикат мавзеъси томон жами ёронлари билан бораётиб , Шайх Худойдод Вали яшайдиган Ғазира яқинида тўхтайдилар. Шайх Худойдод Вали ул зотнинг келганларини эшитиб, учрашувга чиқадилар ва ўз манзиллари Ғазирага таклиф этадилар. Лекин Маҳдуми Аъзам ҳамроҳларининг ва от-уловларининг кўплигини айтиб, Шайх Худойдодни ташвишга қўймаслик учун маъзурат қилиб узр сўрайдилар. Ночор Шайх Худойдод уйларига равона бўладилар. Ул зот йўлда ўз ҳамроҳларига дейдилар: “Мавлоно Хожаги – Маҳдуми Аъзамни зўрлик ила ўз уйимизга келтирамиз. Кеч кириб оқшом пайти ёмғир ёға бошлади ва Маҳдуми Аъзамнинг чодирларидан сув ўта бошлади. Ўшанда Маҳдуми Аъзам ўз

¹ Каттаев К. Шайх Худойдод Вали ва тариқатлар. “ Самарқанд ” газетаси, 2006, 17 ноябрь, 48- сон.

ҳамроҳларига жилмайиб дедилар: “Мавлоно Худойдод бизни ўз уйларига олиб бормагунча қўймайди.” Ва жами ёронлари билан Шайх Худойдод Валининг манзилларига отландилар. Ўша кеча Шайх Худойдод Вали меҳмонлар шарафига меҳмондорчилик буюриб, эртаси бомдод намозидан сўнг катта маърифий мажлис уюштириб, меҳмонлар билан сидқидилдан мулоқот-суҳбат ўтказадилар..

Бу мажлисда мезбон меҳмонларга ўз тариқати юзасидан мушоҳадалар билдиради. Меҳмон бўлиб келган Махдуми Аъзам ва шериклари эса бу мушоҳадаларни тинч ўтириб эшитиб борадилар. Бу тоифадаги зоҳид кишилар шу одатни қабул қилишганки, мезбон тариқа баёнини сўзласа, меҳмон жим ўтириб, эшитиб бориши керак”.¹

Шу маънода “ Ламоҳот ” китобида келтиришича, қачонким Нақшбандия тариқати пешвоси Ҳазрати Хожа Муҳаммад Порсо Ҳирот шаҳрига келиб, Шайх Зайниддин ал-Хавофийнинг уйларига ташриф буюрганларида, мезбон сўзлаган, меҳмон эса куни билан эшитган. Ва аксинча, қачонким бошқа кунида Шайх Зайниддин Порсоникига меҳмон бўлиб келганларида мезбон сўзлаб, меҳмон эса эшитиб борган. Ушбу манбада яна бир қизиқ ҳолат баён этилади. Миёнқолда яшайдиган Мавлоно Иброҳим Садрнинг отаси уйига Махдуми Аъзам, Шайх Худойдод ва Шайх Ҳусайн Хоразмий (Кубровия тариқати пешвоси (1465-1551) каби уч тариқатнинг, яъни нақшбандия, жаҳрия, самоъия

¹ Шайх Худойдод Вали ижодининг маънавий-маърифий қадриятларини юксалтиришдаги ўрни ва аҳамияти. илмий анжуман материаллари. Самарқанд 2006, 17- бет.

тариқатининг буюк намояндалари меҳмон бўлиб келишади. Анча вақт бир-бирлари билан мулоқот қилганларидан сўнг, Шайх Ҳусайн Хоразмий машшоқни чақириб, най чалишни буюради. Най чалина бошлагач, ул зот ўз тариқалари бўйича самоъия зикрига тушиб кетадилар. Маҳдуми Аъзам ва Шайх Худойдод Вали ҳам ўз навбатида ўз тариқатлари зикрларини қилишади. Қолган иккаласи тик туриб эшитишади.¹

Бу маълумотлардан кўриниб турибдики, ушбу улўф зотларнинг бир-бирларининг тариқатларига бундай хурматда бўлишлари тасаввуф тарихида ва илм аҳллари ўртасида катта ижобий рол ўйнаган .

Шундай қилиб, қирқ ёшгача Карманада яшаган Шайх Худойдод Вали Ғазирада ҳам ўттиз йил яшаш жараёнида ўз меҳнати билан кун кўриб , ҳалол ва пок луқма, покиза иймон ва кучли эътиқод билан умргузаронлик қилиб, ўз суҳбатдошлари-ю, муридларини ҳам шунга даъват этган. Зотан, нақшбандия авлиёлари мамлакат сиёсий ҳаётига фаол аралашар, катта ерларга эгалик қилар эканлар, раиятга қарши қаратилган ҳолларни улар иқтисодиёт ёрдамида ҳал қилишга уринган эдилар. Шайх Худойдод Вали эса ҳар ким ўз насибасини ўзи меҳнат қилиб топиши керак, деган ақидага содиқ туриб, замонасининг буюк ва юксак инсонига айланган. Аслида нақшбандия ва яссавия ўртасида катта тафовут йўқлиги Бобо Худойдоди Вали ва Маҳдуми Аъзам дўстлигида яққол ўз намунасини топган десак жуда тўғри бўлади.

¹ Ўша китоб, ўша жой.

Биз юқорида келтирган далиллар нафақат диний бағрикенгликдан, балки инсонлар ўртасида асрлар давомида сайқал топиб келаётган меҳмоннавозликдан, меҳмону мезбон муносабатларининг ўзига хос қадрият эканлигидан далолат бериб, буюк Шайхлар фаолиятида бу ахлоқий фазилат муҳим ўрин тутганлигининг ўзига хос намунасидир.

II. Боб . Шайх Худойдод Валининг адабий – маънавий меъроси.

Ҳазрати Азизон Шайх Худойдод Валининг муборак мақбара зиёратгоҳлари Самарқанд шаҳридан икки тошлик масофада жойлашган тарихий Шероз тумани, ҳозирги Жомбой туманининг Ғазира мавзеъсидаги хонақоҳ мажмуасида жойлашган. Ушбу хонақоҳ маҳаллий халқ тилида “Янги хонақоҳ” номи билан ҳам аталиб келинади. Бу хонақоҳда илму толиблар, зиёратчилар ва хизматчиларга мўлжалланган, мактаб, мадраса, болахонали хужралар, масжид, меҳмонхона, тахоратхона ва бошқа хил бинолар ҳамда атрофларида безатилган боғу-роғлар бўлиб, бугунги кунда Ҳазрат Азизоннинг мақбаралари, масжидлари янгидан қайта тиклангандир.

Биз 2006 йил декабр ойида Ҳазратнинг мазорларини зиёрат қилар эканмиз, бугунги кунда бу жой ҳақиқатан обод қилиниб, ажойиб зиёратгоҳга айланганлигини, зиёратчиларнинг кети узилмай бу ерга ташриф буюришларини гувоҳи бўлган эдик. Ҳазрат Худойдоднинг масжид-хонақоҳларига кирар эканмиз, ёғочдан халқ амалий санаъти билан жимжимадор қилиб безатилган катта икки табақали дарвоза, ундан кирилгач ўнг ва чап тамондаги иморатлар кейинги даврларда қурилган бўлиб, меҳмонхона, масжид котиби хонаси кабилардан иборат. Дарвозахонадан бошланадиган йўл тўғри хонақоҳ қабристонига олиб боради. Ўнг томонда қадимий ҳовуз жойлашган. Бу ҳовуз олдинги саҳифаларимизда айтиб

ўтганимиздек, Олим Шайхнинг “Ламахот”ида келтирилишича Шайх Худойдоднинг яқин ҳалифаларидан Дарвиш Шайх(вафоти, 958/ 1551-52 йиллар) томонидан барпо этилган. Бу файзли заминга ташрифимиздан мақсад, Ҳазрати Азизон Шайх Худойдод Валининг нурли мазорларини зиёрат қилиш ҳамда ул зотнинг Ғазирадаги авлодлари билан учрашиш эди. Зиёрат давомида Ҳазратнинг авлодларидан Элёрхон Норхўжаев билан суҳбатда бўлдик. У кишининг айтишларича, қабристон “Вали бобо қабристони” номи билан аталиб, тахминан 60 гектарга яқин майдондан иборат бўлиб, Ҳазрати Шайхнинг даҳма мазорлари қабристоннинг энг тепа ерида жойлашган. Даҳма ёнида отнинг ёлидан ясалган ва узун хода чўпларга осилган учта туғ ўрнатилган. Бу туғларни Ҳазрати Азизон Шайх Худойдод Валининг издошларидан уч машҳур Шайх тиклашган бўлиб, улардан бири “Ламахот” асарининг муаллифи машҳур аллома Олим Шайх Азизон эди. Даҳма квадрат шаклида пишиқ ғиштдан тикланган бўлиб, усти гумбазсимон қилиб ёпилган. Мазор устида учта мармар қабртош ҳамда даҳманинг олд деворида ҳам катта мармар тошларда арабий-форсий битиклар ёзилган. Бу ёзувларни ўрганган тарихчи олим К. Каттаевнинг фикрига кўра чап томондаги ва пастки девордаги қабртошларнинг ёзувлари деярли бир маънодадир. Ўнг тамондаги оқ мармар тошда эса насабнома келтирилган.¹

Ҳазрати Азизон Шайх Худойдод Валининг хонақоҳ мажмуасини авайлаб сақланишида пиру-комил машҳур

¹ Каттаев К. Шайх Худойдоди Вали тарихи. Самарқанд. 1995, 42-бет.

набираларидан саналган Ҳазрати Азизон Хожа Фатхулло ибн Ҳазрати Азизон Хожа Абдуллатифнинг ўз авлодларига ва ундан кейинги авлодларига асрлар оша вақф мулки этиб тайинланган еру-мулклари ҳақидаги вақфномалари ва хонақоҳда олиб бориладиган молиявий ишлар ҳақидаги васиятнома ҳужжатларидан, ул Ҳазратнинг хизматлари бениҳоя катта эканлиги кўриниб турибди.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, бугунги кундаги хонақоҳ мажмуига кирувчи масжид ва бошқа бинолар Ҳазрати Азизон Шайх Худойдод Валининг машҳур авлодларидан бўлган Ҳазрати Абдулхайхожа судур томонидан қурилгандир. Бу ҳақда Абу Тохирхожанинг “Самария” асарида ҳам келтириб ўтилади.²

Бугунги кунда сақланаётган Ҳазрати Азизон Шайх Худойдод Вали ва ул ҳазратнинг машҳур авлодларига подшоҳ, хоким ва замонанинг фозил уламолари томонидан берилган ҳуқуқий ҳужжатларда хижрий 1221, милодий 1804 йили Ҳазрат ушбу хонақоҳ мажмуини қуришлари тўғрисидаги ҳужжат ҳам бордир, деб ёзади, Ҳазратнинг муносиб авлодларидан бўлган профессор Саидмақсуд Раззоқов. Бундан маълумки, Ҳазрати Абдулхайхожа судур ушбу масканни узоқ вақтлар ичида обод бир жаннатмакон жойга ва Ғазира мавзеъини унинг ҳукумати сифатида гўзал бир шаҳарчага айлантириб, ўзларининг бобокалонлари руҳи-покларига бўлган ҳурматларини олий мақом қилиб бажарганлар. Бобокалонларнинг бундай олийжаноб анъаналарини Ҳазрати Абдулхайхожа судурнинг набираларидан

² Қаранг: Абу Тохирхожа. “Самария”. Мерос туркумидан. Т. “Камалак” 1991 йил, 59-бет.

Ҳазрати Исматиллоҳхожа ибн Абдулнабихожа давом эттирганлар. Ҳазрат Исматиллоҳхожа биноларни таъмирлаб, XIX асрнинг 2- ярмида қайта тиклаганлар ва янги бинолар қурганлар.³

Бу қурилишда зиёратгоҳ шаънига Самарқандлик машҳур тарихнавис хаттот Муҳаммад Нуриддин ибн Муҳаммад Олим муфтий туркий ва форсий тилларда шеърий тарзда ушбу тарихни битиб, ноёб бир қўлёзма рисола ёзганлар. Бу рисолани ва сатрларни Самарқанд вилояти “Маънавият ва нафис санъат тарихи” мозийгоҳининг катта илмий ходими, шарқшунос олим Аҳмадхон Облақулов томонидан таржима қилинган бўлиб, ушбу сатрларда:

Ҳазрати ғавсий жаҳон, яъни, Худойдоди Вали,
Қутб ул-ақтоб эрди ҳам аҳли чилтон сарвари.
Шоҳбози гулшани асрор эрди ул азиз,
Ҳам эди айн ул-яқин меърожга соҳибтамин.
Қабри эрди шул манан, яъни Ғазира қишлоғи,
Хонақо бунёд қилган эрди шул мадфан аро
Бузилишга яқин қолди била чунд чаро,
Қилди янгилаб иморат рафиъ ул-манзалат,
Куррат ул-айн Исматиллоҳхожа неку сифат.
Тоқу равоқу хонақоҳ қилди бино,
Бу ажиб зебо мақоме бўлди соҳиб сафо.
Исматиллахожа жойи зи шараф қилди расо,
Сўйлади “Эй зи шариф”, тарихига пири хирад,

³ Мақбара масжид тарихи. “Жомбой тонги” газетаси. Самарқанд, 2006, 15-ноябрь, № 32-сон.

Отлари Шайх Худойдод Вали пир қўйғони,
Ота-она қўйғони Шайх Худойберди эди.
Баъд, ўн олти йил ўтқариб олий бино,
Қилди уч айвони олий манзалат тажид ила.
Васфи айвонлар баён қилмоқ керакмасдур манга,
Ҳар киши кўрса онинг ҳайратга қолар жо бажо.
Қил қабули даргоҳинг ё ҳазрати Рабб ул-аъло
Хурмати Шамс ул-зухо ҳам тўрт ёри Мустафо.
Котиб, тарих айтган эрди аълам Нуриддин,
Қозигон, тасхих(таъмир) қилган, ўғли эрди Қутбиддин.⁴

Ҳазрати Азизон Шайх Худойдод Вали масжид хонақоҳларининг қурилиши тарихи билан боғлиқ бир ривоятни бизга юқорида номлари келтирилган авлодларидан Элёрхон ака сўзлаб берган эдилар. Бу ривоятда айтилишича, Шайх Худойдоднинг авлодлари орасида Ойгул Мангит номли(асл исми Азиза Солиҳа) бойбадавлат аёл бўлиб, у кишининг кўплаб қуйма олтинлари, зебужавоҳирлари бўлган экан. Умрининг охирларида мендан сўнг фарзандларим бойлик учун талашиб, бир-бирлари билан низолашмасин, деган мақсадда бу олтинларига Бухородан туяларга ортиб қурилиш учун ноёб мрамртошлар олиб келиб, мақбара қурилишига сарф қилган эканлар. Ҳазрати Азизон Шайх Худойдод Вали мақбарасини биринчи бўлиб таъмирлаган шу аёл бўлар экан.

⁴ Раззоқов С. “Ҳазрати Азизон Шайх Худойдод Вали фаолияти билан боғлиқ зиёратгоҳлар тарихи билан боғлиқ баъзи лавҳалар.” Ҳазрати Азизон Шайх Худойдод Вали-Яссавия тариқатининг машҳур намояндаси мавзусидаги илмий –амалий анжуман материаллари. Самарқанд, 2000, 119-бет.

Шу тариқа ушбу зиёратгоҳ билан тарихи боғлиқ камчиликлардан ҳоли бўлмаган фикримиз якунида юртимизда бобокалонларимизнинг улкан бунёдкорлик ишларини давом эттирадиган, хизматлари асрлар оша келгуси авлодларга ўрнак бўладиган, умрини эзгуликка бағишлаган, ҳалол ва пок, содиқ фарзандлар кўпайишини истаб қоламиз. Бугунги кунда ушбу Ҳазрати Азизон Шайх Худойдод Вали зиёратгоҳи машҳур ислом дунёси алломалари – Имом ал-Бухорий, ат-Термизий, Имом Мотурудий, Баховуддин Нақшбанд, Абдухолик Ғиждувоний, Қосим Шайх Азизон каби бир қанча улуғ зотларнинг зиёратгоҳлари каби ҳамиша обод ва мўътабар бир маскан сифатида қадрланмоқда.

1 режа: Шайх Худойдод Вали маънавияти.

Қадимий ва ўрта асрлар даврида Мовароуннаҳр нафақат Марказий Осиё, балки жаҳонга маълум бўлган машҳур олим-у уламоларни тарбиялаб, вояга етказган. Улар серқирра ижоди ва хизматлари туфайли маънавий-маърифий ва маданий меросимиз тарихида ҳозирги ҳамда келажак авлодларимиз учун ҳам намунали мерос қолдирганлар. Ана шундай маънавият арбобларидан бири Шайх Худойдод Вали номи билан машҳур бўлган буюк алломадир.

Ул зот ўз даврининг йирик олими, ислом тасаввуф илмий таълимотидаги Яссавия-Жаҳрия-Султония тариқатининг таниқли

намояндаси бўлган. Шайх Худойдод Вали Карманада илк саводини чиқариб, кейинчалик Самарқанд ва Бухоро мадрасаларида таҳсил олиб, тасаввуф таълимотининг йирик намояндаси даражасига кўтарилиб, кароматлик қувватига эга бўлади. Бундай қудратли фазилатларга ўтмишда камдан-кам кишилар эришган ва ҳамма ҳам бундай юксак қудратга, нуфузга муносиб бўлавермаган.

Шайх Худойдод Валининг илмий-тасаввуф таълимотининг асосида инсонийлик, инсонпарварлик ғояси ётади. Зулмни, адолатсизлик-ҳақсизликни қоралаб, адолат, ҳақиқат, ҳақ йўлида фидоий бўлишликни улуғлар эди. Ҳазратнинг ўзи бу ғояга қатъий риоя қилган, шогирдларини ҳам шунга содиқ бўлишга даъват этган. Умри давомида Мовароуннаҳрда катта обрў-эътиборга эга бўлиб, ҳатто унга ҳукмдорлар итоатда бўлсада, ўз меҳнати эвазига кун кечиришни умр бўйи афзал кўрган.

Тасаввуфнинг Яссавия-Жаҳрия-Султония тариқатига доир ғоявий таълимотининг асосий йўналишлари, мазмун моҳиятини очиб беришга урнаган. Бу ҳол ўзбек, форс тилларида ёзилган шеърлари, хикматли сўзлари ва ғазалларида, умуман у муборак зотнинг шеърияти меросида қолдирган ёзма манбаларида, амалий ҳаракатларида ўз ифодасини топган.

Маълумки, султонул-орифин Ҳазрати хожа Аҳмад Яссавий тариқатидаги “Жаҳрия-Султония” силсиласи сулукининг ўз замонасидаги пешвоси ҳисобланган Шайх Худойдод Вали фаолияти ва маънавий мерослари ҳақида кўплаб мақомат ва рисолалар ёзилган ҳамда баъзи қўлёзма китобларда ул зот ҳақида

алоҳида боблар келтирилган. Булар сирасига “Ламахот мин нафохатул-қудс”, “Хужжотул-зоҳирин”, “Маноқиб Шайх Худойдод Вали”, “Тухфатул-зоъирин”, “Жоме ул-мақомот”, “Равойи ул-қудс”, “Самария”, “Музаккир ул-аҳбоб” каби қўлёзма асарлар ва бошқа манбаларни киритиш мумкин. Юқорида номлари келтирилган асарлардан маълум бўлишича, Ислом дунёсининг йирик алломаси Хожа Аҳмад Яссавий ислом ақидаларини туркий тилда шарҳлашга эҳтиёж сезиб, қудратли тариқатга асос солдилар. Бу анъанани XV аср охири XVI аср бошларида Соҳиби каромат, мақомат йўлига кирган, кибру ҳавойи нафсдан парҳезда бўлган, сабру – қаноат ва риёзатчиликлари туфайли фано даражасига етиб, “*Вали*” деган унвонга сазовор бўлган Ҳазрати Азизон Шайх Худойдод Вали давом эттирганлар.

Шайх Худойдод Вали ҳақида халқ орасида сақланиб қолган кўплаб ривоятлар мавжуд. Бу ривоятларнинг бирида келтирилишича Бухоро ва Самарқанд мадрасаларини тамомлаб, қадимги Шероз туманининг Ғазира деган мавзесидаги масжид ҳонақоҳда фаолият кўрсатганлардан бири Шайх Азизон Худойдод Вали бўлганлар. Ҳазрат масжидга келган кишиларга қўлларида келган ёрдамни аямаганлар. Бева-бечораларга, етим-есирларга ўз мурувватларини кўрсатганлар. Абдулмаликхон ўғли Солиҳхон амакининг (1909-1989) айтишларига қараганда унинг (Шайх Худойдод Валининг) олдида кўплаб кишилар келиб турганлар, назр-ниёзлар келтирганлар. Айниқса, жувонлар боласизликдан нолиётганларида ул ҳазрат келган жувонларга

ҳалол, покиза яшашликни, беш вақт намоз ўқишни, тоат-ибодат қилмоқни насихат қилганлар. Уларга оқ фотиҳа берганларидан сўнг, натижада, илтижолари инобатга олиниб, сал вақт ўтмасдан фарзандли бўлганлар. Яна бир ривоятда Шайх Худойдод Вали ўзлари ҳақида ҳикоя қиладилар: “ Устоз ва пирим Шайх Жамолиддин Хуросонга – Ҳиротга келганларидан сўнг Муҳаммад Шайбонийхон мен билан ошнолик қилиш мақсадида бир неча маротаба уриниб кўрди. Аммо мен унга яқинлашмадим, кўриниш ҳам бермадим ”. ¹

Ҳазратнинг бу мушоҳадалари тарихий қадриятларимизга хосдир.

Зеро, Пайғамбар Алайҳиссалом шундай дебдурлар: Фақирларни зиёрат қилгувчи амир энг яхши инсондир. Молудунё мақсадида амирларни зиёрат қилгувчи фақир эса энг ёмон одамдир.

Тасаввуфда Аллоҳнинг раҳматидан умидвор бўлган ҳар бир инсон икки тамойилга амал қилиши лозим:

- 1) Тарикат йўлига кириш;
- 2) Аллоҳ ишқи билан бўлиш;

Сўфийлик тариқати йўлига кирган ҳар бир киши унинг қирқ мақомини бажариши даркор. Қирқ мақомдан ўн мақоми шариатда, ўн мақом тариқатда, ўн мақом маърифатда, ўн мақом ҳақиқатда мавжуддир.

Ҳазрат Худойдод тариқат мақомларига амал қилиб, ростлик билан азизлар йўлига кириб, иштиёқ билан Аҳмад

¹ Ривоят ва ҳақиқат. “ Жомбой тонги ” газетаси. 2006 йил 15 ноябрь.

Яссавийнинг ғойибона таълимини олгач, шариатда орифи билим бўлган, тариқатда воқифи асрор бўлган, ҳақиқатда комили мукаммал, маърифатда дарё-ю уммон бўлган. Шайх Жамолиддиндан кўл олаиб, пир айтганини ушлаб, ҳақиқатга ошиқона талпинувчи мухлис сифатида ўз мақомида қотиб қолмай, аксинча, доимий равишда илмини мукаммаллаштириб борган.

Сабру қаноат ва риёзатчиликлари туфайли фано даражасига етган Ҳазрат Худойдод бир хикматида шундай ёзади;

Жонима юз жон кирур,ишқинг фаносида ажаб,
Оҳ,сенинг дардинг тақи,бу дардима дармон бўлур.

Ҳазрат фикрича, тариқат йўлига кирмоқчи бўлган ҳар бир суфий ҳалол луқма билан тановвул қилса, нафсини тийса, ўзлигидан узилиб , ўз моҳиятини бўйсундирсагина фано мақомига эришади.

Чун ўларсен, эй Худойдод ўлгин ўлмасдин бурун,
Давлати боқи керак бўлса, қўй ушбу фанони !

Худойдод Валининг бу хикматида Аллоҳ мени севади, мен уни севишим йўлида минг жон керак бўлса тайёрман, ҳар қандай боқи давлатдан кечиб, фанони танлаши тасвирланган. Тасаввуфда “фано-ўзликни йўқотиб, бутун борлиқдан кечиб, илоҳиятга сиғиниш “ дегани. Худойдод ижодида фанодан,

асосан, такаббурликка қарши хокисорлик фалсафаси сифатида фойдаланилган ва уни шу мазмунда ёритган. Такаббурлик-адолатнинг ёви-деган хулосага келади у.¹

Ҳазрат ўзлари эришган билимларни ажойиб ҳикматларида мерос қолдирганлар. Ҳазратнинг ҳикматларидаги марказий образ-Аллоҳ. Ўзбек адабиётида Яссавийдан сўнг полефоник(оҳангдорлик) тафаккурни Худойдод Вали давом эттирганлар. Ҳазратнинг ижодидидаги мазкур кўп оҳанглилик, кўп маънолилик эса, Қуръони Карим таъсирида юзага келган.

Ўзбек тасаввуф адабиётида худди Қуръондагидек хилма-хил тушунчалар, ҳадисларга рамзий ишоралар, қайтариловчи ва етакчи мавзу ҳамда сюжетлар бараварига келиб, ўқувчини билим ва таҳайюл оламига етаклайди. Аллоҳ йўлида Валилик даражасига етишган ҳазрат Худойдод Вали Муҳаммад пайғамбарга қуйидагиларни изҳор этганлар:

Ошиқонаш то би банд ҳар замон аз вай хабар,
Дини Аҳмад ро ба кулли раҳбармон сохта.

Бироқ булар ўтмиш, нимаики ўтган бўлса, у тарих. Тарихни эса ўзгартириб бўлмайди. Уни тушуниш керак. Худойдод Вали худога сиғинишга чақирганлар. Унга ишқ қўйишга ундаганлар.

Бандаким ул иноят бирла Ҳақ суйди ани.

Ложарам Ҳақни суйиб ўзга суюнгуликдан қочар.

¹ Қаранг: Шайх Худойдод Вали ижодининг маънавий-маърифий қадриятларини юксалтиришдаги ўрни ва аҳамияти. Илмий анжуман матереаллари. Самарқанд. СамДУ. 2006. 9-10-бетлар.

Ҳаётга муҳаббат ва қувноқлик, худо-ёр ва диёр севгиси, хижрон ва ғурбат дарди, бадбинлик ва таркидунёчилик, яхши хулқ ва одоб, тақдирдан нолиш ва унга тобе бўлмаслик, афсус ва надомад-Худойдод ғазаллари ва ҳикматларининг мавзу доираси анашулардан иборат. Ҳазратнинг ўзи уларнинг марказий қаҳрамонидир. Инсоннинг илоҳиёт билан бирлашуви ишқдир. Илоҳий руҳ суфий қалбига йўл топиб, сўз ва аъмолларига раҳбарлик қилади. Худойдод Вали ҳикматларида бу фикр шундай тасдиқланади:

Мен сенинг ишқингда девона бўлсам не ажаб,
Хону-монимдан кечиб, бегона бўлсам не ажаб!
Ишқинг шаробини ичиб, ақлу-хушим барча кетиб,
Хону-монимдан кечиб, девона бўлсам не ажаб,
Эй Худойдод, неча куйдинг бу фироқ ўтида сен,
Оқибат васлига мен ҳамсоя бўлсам не ажаб.

Ошиқ шоир худо ва ёрни бутун қалби билан севади. Уларга самимий эҳтиром кўрсатади ва камтарлик билан ўзини ишқ бобида ҳамсоя бўлсам бас- деб юпатади. Ҳазрат ишққа бир ҳавас деб эмас, балки, комил инсон ҳаётининг ажралмас йўлдоши, қалб ва ироданинг амри, шарафли ва масъулиятли бурчи деб қарайди.¹

Хуллас, Ҳазрати Азизон Шайх Худойдод Вали илмий ва адабий мероси асосида унинг маънавият-маърифатга доир

¹ Ўринбоев Б. Шайх Худойдод Вали ижодининг маънавий-маърифий қадриятларини юксалтиришдаги ўрни ва аҳамияти. Самарқанд. 2006, 13-бет.

баъзи мулоҳазаларини баён этдик. Унинг илмий-адабий мероси кишиларнинг маънавиятларини бойитишга, комил инсонни шакллантиришга, маърифий ва диний қадриятларимизни тиклашга беминнат хизмат қилади.

Кейинги йилларда Шайх Худойдод Вали қолдирган бой маънавий, маданий ва адабий меросни ўрганишга янгича қарашлар шаклланиб, қизиқиш тобора ортиб бормокда. Хусусан, халқимиз маънавиятида ўчмас из қолдирган улуғ адибнинг асарларини асл манбалардан ўқиб, ўрганиш, уларнинг ижодига холисона баҳо бериш ва тарғиботу- ташвиқ этиш ишларига катта эътибор берилмокда. Жумладан, бу йўлдаги саъй- ҳаракатлар жараёнида бобокалонимиз ҳақларида ул зотнинг авлодлари, дили пок қадриятини унутмайдиган, уни эъзозлайдиган 25 дан зиёд нодир кўлёзмалар, чоп қилинган китоблар ва тарихий ҳужжатларни топишга ва уларни жамлашга эришилди. Жамланган бу кўлёзма манбаларда Ҳазрат Худойдоднинг туркий ва форсий тилларда ёзилган шеърлари, ҳикматли сўзлари ва Ҳазратнинг ҳаёти, фаолияти билан боғлиқ маълумотлар берилган. Ундан бизгача туркий тилда ёзилган ўттизга яқин ғазаллар, ҳикматлар ва қасидалар етиб келган. Масалан, Худойдод Валининг “ Қилсам бўлур ” радифли ғазали анъанавий етти байтли бўлиб, қуйидаги матлаъ билан бошланади:

Ой юзунгни кўрубон жоним фидо қилсам бўлур,
Ҳоки пойингни кўзима тўтиё қилсам бўлур.

Келтирилган байтда “ ой юзунг ” “ жоним фидо ” “ хоки пой” “ кўзума тўтиё ” сингари бирикмалар халқ тилига яқинлиги, мусиқий оҳанги билан ғазал оҳангдорлигини, самимийлигини таъминлашга восита бўлган. ²

Умуман олганда, Худойдод Вали маънавий ва маърифий меросини келгусида синчиклаб ўрганиш, унинг серқирра хусусиятларини тадқиқ этиш, улуғ аллома бадий ижодини ҳозирги ёшлар онгига янада чуқурроқ етиб бориши учун хизмат қилишига шубҳа йўқ.

Марказий Осиё туркий адабиётининг исломдан кейинги мактаблари орасида Яссавий мактаби жуда нуфузли бўлиб, асрлар давомида тасаввуф адабиётини яратиб, адабиётдаги комил инсон тушунчаси ва инсонийлик ғояларини мукаммал ва олий даражаси бўлган одамларни оламни бутунликда, уйғунликда кўриш орзу-хаёллари, камолот машаъли бўлишини аниқ сиймоларда кўрадилар. Тасаввуф адабиёти тарафдорлари Аҳмад Яссавийдан ўрнак олиб, ҳақиқий бойлик-маънавий бойлик деб ҳисоблаб, инсонларни реал ҳаётнинг ноз-неъматларидан фойдаланишга ундадилар ва меҳнат қилишга, билим олишга даъват этдилар. Шу билан сўфизмнинг ўзига хос образлари ва атамаси орқали Шарқнинг илғор мутафаккирлари, шоирлари ўз ғояларини тарғиб қиладилар. Сулаймон Боқирғоний, Иқоний, Машраб, Қул Шароф, Фақирий, Хуббий, Гадоий, Шайх

² Қаранг: Йўлдошев Б. Ҳам орифона, ҳам ибратона. “Жомбой тонги” газетаси. 2006 йил. 15 ноябрь.

Худойдоди Вали, Олим Шайх, Беҳбудий каби ижодкорлар Яссавий мактабининг етук вакиллариدير.

Ҳазрат Азизон Шайх Худойдоди Вали туркий тасаввуф шеъриятининг йирик вакилларида бири бўлиб,у Яссавия-Жаҳрия тариқатидаги фаолияти билан бир қаторда шеъриятда ҳам қобилият соҳиби сифатида туркий ва форс-тожик тилларида ғазал, ҳикмат ҳамда фардлар битди. Ҳазрат Худойдоднинг бу соҳалардаги кўп қиррали фаолиятлари “Маноқиби Шайх Худойдоди Вали ” деб номланиб, XVI асрда ёзилган китобда баён қилинган. Ушбу китобда Шайх Худойдоди Валининг ўз адабий мерослари- шеъриятлари ҳақидаги мулоҳазалари қуйидаги тарзда келтирилган: “Мен йигирма уч ёшимда Ҳазрати Азизон Жамолиддинга қўл бериб, ул муршиднинг фотиҳаларига-оқ йўл тилашга муяссар бўлганимдан бошлаб ҳозиргача, яъни эллик йил давомида халқни Ҳақ томон чорладим, факру фано водийсини кезиб чиқдим. Мен бу вақтга қадар шеър айтишга ва рисолаининг ёзилишига бунчалик ғайрат қилмаган эдим. Ҳозирда бунга алоҳида аҳамият беришимнинг сабаби шуки,истайманки, мендан сизга бир эсдалик қолса, токи менинг шеърларим ва рисоламни ўқиганлар ўзлари учун сабоқ олгайлар”.¹

Бу фикрдан шундай хулосага келиш мумкинки, Шайх Худойдод Вали ўз фаолиятлари давомида шеърият билан ҳам шуғулланиб, унинг қонун-қоидаларини ўзлаштириб, ўтмиш ва ўзларига замондош шоирлар асарларини мутоола қилганлар. Ҳазрат ўз таълимий қарашларини назм шаклида баён қилганлар.

¹ Ҳазрат Азизон Шайх Худойдод Вали-Яссавия тариқатининг машҳур намоёнчаси.Илмий – анжуман материаллари. Самарқанд. 2000, 20-бет.

Шайхнинг шеърий мероси алоҳида девон шаклига келтирилгани ҳақида маълумот учрамайди. Ҳазратнинг шеърлари маноқиб таркибига киритилганидан хабардормиз. Бу манбада келтирилган шеърлар туркий ва форсий тилларда ёзилган бўлиб, улар Шайх Худойдоди Валининг ҳар икки тилда эркин ижод ва тарғибот қилиш маҳоратидан гувоҳлик беради. Шоир ва ёзувчи Фитратни Шайх Худойдоди Вали зуллисонайн шоир бўлиб, форсий шеърларининг бир қисми “Ламаҳот” китобида берилганлигини қайд этиши ҳам бежиз эмас. Ҳазрат яшаган ва фаолият кўрсатган муҳит зуллисонайликни тақозо этарди. “Маноқиб Шайх Худойдод Вали” ҳам форсий тилда ёзилганлиги ҳам фикримиз далилидир. Хуллас Шайх Худойдоди Валининг бизга маълум бўлган шеърий мерослари асосан ғазал жанридадир. Ғазалларнинг аксарияти аруз вазнида ёзилган бўлиб, уларнинг етакчи мавзуи илоҳий ишқдир. Маълумки, Алишер Навоий ўзининг “Мезон ул- авзон” ида бундай ғазалларни туркий ғазаллар деб атаган эди. Шундай экан Шайх Худойдод Валининг ўзбек тилидаги кўпчилик ғазаллари ҳам ана шундай туркий ғазал жанрига мансубдир. Ҳазратнинг ғазаллари сўфий шоирларнинг поэтик мушоҳадалари сифатида ўз ифодасини топган. У жаннат ва равзо тушунчаларини афзал билади. Бу тараққийпарварликни камраган журъатли фикрлар шоир бутун лирикаси асосини ташкил этади:

Сенсиз жаннатни қилсам,хушоги ҳам меҳнатул,

Сен билан дўзах ичинда ҳам токи куйса бўлур.

Мен висолингдин умид тутқон учун ҳажр илкида,
Пок тутиб васл учун ҳажр ўтига кирса бўлур.
Эй Худойдод жаҳл айла, менда васл топмоқ учун,
Менда кўрган ваъдадур, дорил бақо бўлса бўлур.

Ҳаётга муҳаббат ва қувноқлик, ёр ва диёр севгиси, ҳижрон ва ғурбат дарди, бадбинлик ва тарки дунёлик, тақдирдан нолиш ва унга тобе бўлиш, афсус ва надомат - Шайх Худойдод Вали ғазалларининг асосий мавзусини ташкил этади.¹

Шайх Худойдод Вали севги, шодлик ва бахт куйчисидир. Реал ҳаётни эътироф қилган шоир ҳаётни ғам – алам ва қайғу, ҳасрат билан эмас, балки бахт-саодат, шодлик ва қувноқлик билан ўтишини истайди ва унинг лирикасида бу асосий ғоя ҳисобланади.

Шайх Худойдод Вали туркий халқларнинг оғзаки ижодида учрайдиган кўшиқлар хусусиятини чуқур ўрганиб, уларнинг ғазал хусусияти билан қоришувидан ҳосил бўлганлигини изоҳлайди. Улар баён услуби ва тилининг равшонлиги, оҳангдорлиги билан ажралиб туради. Бу эса ўз навбатида жаҳрия-султония услубидаги тариқат сулукларининг зикр халқалари жараёнида ва ёки яқка тарзда ишлатишга унғайлиги билан характерлидир. Шоирдаги бу хислатларни Б. Валихўжаев ва Б. Ўринбоев ўрганиб, таҳлил қилдилар:

Халқим севди Мани, ман нега севмасман ани,

¹ Ўринбоев Б. Яссавий мактаби шоирларидан бири. “Жомбой тонги” газетаси, 2006, 32- сон.

Икки олам дўстлигин ташлаб, чу севдирди мани.
Ман сани сендин тиларман ўзлугимдин узулиб,
Ўзлугимдин узмайин ҳаргиз топа олмон сани.²

Шайх Худойдод Вали ғазалларида зуллисонайнлик анъанасида учрайдиган ширу шакар санъатидан фойдаланиб, ўзбек тилида ёзилган ғазалларнинг мисраларида тожикча иборалар ҳам ўрин олганлигини қайд этадилар:

Кўп вафо топдим сенинг лутфингдин, эй шоҳи жаҳон,
Бевафолик мандин ўлди авф фармо жони жон.

Шайх шеърларида баъзида эса арабча иборалар ҳам қўлланилган:
“Фақру фаҳри” давлатин бердинг анга, бергил мангам.

Ҳазратнинг тожик тилидаги шеърлари ҳам ўзига хослиги, соддалиги ва форсий мумтоз адабиёт вакиллари асарларидан баҳраманд бўлганлигининг ёрқин кўриниши сифатида жилодорлиги билан кишини ўзига тортади:

Сўзи жон аз ҳад гузашту ҳасратам бисёр шуд,
Дарди дил аз ҳад буруну ҳам жигар афгор шуд,
Мо суйи Оллоҳ, эй ажаб, тар доманад дар мулки дил,
Хуш гар дах аз карам к-андар дилам ағёр шуд.
Эй Худойдод, ин худ аз сари худ авора соз,

² Валихўжаев Б. Ўринбоев Б. Худойдод Вали. Самарқанд. 1995, 20-бет.

То тавони чу замоне маҳраме он ёр шуд.

Яъни:

Жоннинг ёниши, куйиши ҳаддан ортиқ бўлди-ю, менинг ҳасратларим ҳам кўпайди: Кўнгил дарди ҳам ҳаддан ташқари кўп, жигарим эса лахта-лахта бўлди. Биз Оллоҳ йўлидамиз, шуниси ажабланарлики, кўнгил мулкида ҳали ҳам хираликлар учраб туради. Шунинг учун сен Оллоҳ қарам қилгинда, кўнгилни хираликлардан покла-тоза қил. Эй Худойдод, сен “ман”ликни ўз бошингдан узоқлаштир, шундагина сен ёр (Оллоҳ) нинг маҳрами бўла олишинг мумкин.¹

Шоир Ғазалларида келтирилган ишқ ва ошиқлик муаммоси ўзбек ғазалларида бўлганидек, ўртага қўйилган ва ҳал қилинган бадийлик нуқтаи назаридан эса форсий шеърият мезони ва талаблари даражасидадир.

Шайх Худойдод Валининг шеъриятдаги фаолиятлари тўғрисида ўз даврининг мутафаккирларидан бири Ҳасанхожа Нисорий «Музақкирул-аҳбоб» (Дўстлар ёдномаси) асарида эслатиб ўтади. Жумладан, бу асарда шундай келтирилган: “Шайх Худойдод Вали гоҳида фикрига келган дурларни назм ипига терибдилар. Бу матлаъ уларнинг шариф мақолатларидандир. Матлаъ:

Ҳар банда, ки дар субҳ аз жон кашид оҳе,

Бикушод сўи Ҳақаш аз оҳ шоҳроҳе”.

Мазмуни:

Тонг маҳал жон дилидан оҳ чеккан ҳар банда,

¹ Валихўжаев Б. Шайх Худойдод Вали. “Мулоқот” журналы, 1998, 4- сон.

Ўша оҳ туфайли ўз Худоси томон катта йўл очади.

Шайх Худойдод Валининг бу матлабидан шу маъно англашиладики, ҳар киши ҳар тонг яхши, эзгу ишларни ният қилиб уйғонса, ул киши ҳақиқат йўлида катта қадам қўйган бўлар экан.²

Шайх Худойдод Вали ижодиётига назар ташлар экансиз, уларда хикматлар ижодининг асосини ташкил этишини ва бунда Шайхнинг руҳониятли пирлари Хожа Аҳмад Яссавий ҳамда Сулаймон Боқирғонийларнинг таъсири катта бўлганлигини кўрасиз. Шайх Худойдод Вали ўз ижодида халқни сабру қаноатга, ибодатга, меҳру муҳаббатга, дўстликка ва осойишталикка чақирган бўлса, ҳукмдорларни эса адолатга, шафқатга, тинчликка даъват этганлар. Шайх ўзларининг тарихий-маърифий фаолиятларини ижодий фаолиятлари билан уйғунлаштириб, жамият манфаати учун унумли фойда келтиришга уриниб келганлар ва буни ўзлари амалга оширганлар.

Шайх Худойдод Валининг кўпгина ғазаллари ишқ мавзусида бўлса-да, аммо бу мавзунинг қирралари беҳисоб бўлиб, ишқ муносабати билан садоқат ва вафо, адолат ва одиллик ҳам куйланган ва айрим ҳолларда таъмин қилинган:

Неча ким, таъриф этармен, бор сен моҳим тақи,

Ҳуснингиз оламини тутди, адл ила шоҳим тақи.

² Қаранг: Хасанхожа Нисорий “Музаққир ул-аҳбоб” Т.: А.Қодирий. 1993, 36-37- бетлар.

Худойдод Вали ишқ муаммосини ҳал қилишда руҳоният ва ижтимоийликни қўшиб, ҳар икки оламнинг ободлиги ишқ боисидандир, деган фикрга алоҳида эътибор қаратади.

Ҳазратнинг адабий мерослари таркибидаги шеърларининг баъзилари котиб Муҳаммад Ашур Нурмуҳаммад ўғли томонидан кўчирилган “Маноқиб”ларда, Ҳасанхожа Нисорийнинг “Музаққир ул-аҳбоб” асарида, “Боқирғон китоби”да, профессор А.К.Боровков асарларида, шоир Фитратнинг илмий мақолаларида таҳлил қилинган.!!!!!! ул Ҳазратнинг барча шеърларини бир тўпламга киритиб “Девони Хикматларини ” тўлиғича нашр қилиб, ўзбек адабиёти ва тили ривожига қўшган салмоқли ҳиссаларини баҳолаш ҳозирги долзарб масалалардан биридир.

Ҳазратнинг “Маноқиб”ларида келтирилган ана шундай сермазмун шеърларидан бирини эътиборингизга ҳавола қиламиз:

Қўймағил ҳаргиз бу савдо, ҳам бу савдо ишқида,
Қилмағил ҳоли кўнгулни, дардин асло ишқида.
Бўлмоғим ушбу жаҳонда не жихат эрди менга,
Икки олам ичра мен, бўлсам Ҳувайдо ишқида.
Мен азалдин ёр учун, туштум бу савдо йўлига,
То абад бўлсам токи, Ҳайронд пайдо ишқида.
Эй Худойдод сирли дилни очмағил ҳар хироға,
Кўп риёзатлар керакдур,кўп фаноё ишқида.

Ҳазрат Азизон Шайх Худойдоди Вали ҳақида кўплаб тарихий китобларда кенг маълумот берилган. Бугунги кунда илмий-адабий меъроси 25 дан ортиқ ноёб қўлёзмаларда жамланган бўлиб, жаҳон олимлари (Туркия, Арабистон, Ҳиндистон, Марказий Осиё Республикалари, Озарбайжон, Россия, АҚШ, Англия, Франция, Германия ва бошқа мамлакатлар) томонидан ҳалқимиз маданияти ва маърифатининг жавоҳир дурдонаналари сифатида ўрганилиб, китоблари чоп қилинмоқда.¹

Ҳаётга муҳаббат ва қувноқлик, диёр севгиси, Шайх Худойдоди Валининг адабий мероси Ҳазратнинг тариқат пешвоси бўлиши билан бир қаторда, бадиий ижод ахилларидан бўлганликларидан ҳам далолат беради. Шайх Худойдоди Вали шеърияти XV аср охири XVI аср биринчи ярми адабий жараёнидаги услубий ранг-барангликни ўрганиш учун хизмат қила олади. Шайх Худойдоди Валининг илмий-адабий мерослари ва фаолиятлари кишиларнинг маънавиятларини бойитишга, комил инсонни шакллантиришга, маърифий ва диний қадриятларимизни тиклашга беминнат хизмат қилади.

¹ Ҳазрат Азизон Шайх Худойдод Вали ҳаёт йўли, илмий адабий- мероси (қиска лавҳалар) Самарқанд, 2001, 14-бет.

2 режа: Шўролар даврида Шайх Худойдод Вали маънавий меъросига бўлган муносабат

Чор Россияси мустамлакачилик, улуг давлатчилик, миллатчилик ва шовинистик сиёсатини ҳеч кимдан, халқдан, жаҳон афкор оммасидан яширмасдан очик-ойдин олиб борган бўлса, шўролар эса мустамлакачилик, улуг рус миллатчилиги сиёсатини риёкорона тарзда, айёрлик ва тилёғламалик билан баландпарвоз шиорлар ва сароблар пардасига ўраб олиб борди.

Бу даврда Туркистон ўлкасида туб ерли аҳолининг тарихи, тили, дини, урф-одатлари, минг йиллар давомида шаклланиб келган миллий қадриятларимиз топталиб, оёқости қилинганлиги ҳеч кимга сир эмас, албатта. Асрлар давомида дунё илм-фани соҳасига беқиёс хисса қўшиб келган машҳур алломаларимиз, ислом олами тан олган ҳадисшунос олимларимиз асарлари ва улар қолдирган бебаҳо маънавий бойликларимиз йўқ қилинди. Шунга қарамай халқимиз эъзозлаб, муқаддас билиб келган зиёратгоҳлар, меъморий обидаларимизнинг кўплари сақланиб қолинди. Мустамлака тузумининг бу каби қабих ишлари Ҳазрати Азизон Шайх Худойдоди Вали маънавияти ва муқаддас зиёратгоҳларини ҳам четлаб ўтмади.

Ушбу зиёратгоҳни дили пок, иймон-эътиқоди юксак халқимиз томонидан эъзозланиб, асраб-авайлаб келгуси авлодларимизга етказишда меҳридарё момоларимиз ҳам муносиб

хисса қўшганлар. Хижрий 1293 (милодий 1874-75) йилларда Ойгул момо раҳбарлигида таъмирлаш ишлари олиб борилиб, Шайх Худойдоди Вали зиёратгоҳида янги иморатлар қурилди. Бу ишларни амалга оширишда котиб Ғиёсиддинхожа, Уста Бобомурод Ғозғоний ва бошқалар қатнашганлар.

Империячилик даврида юртимизга нисбатан бўлган хуружлар туфайли ушбу зиёратгоҳни ободонлаштириш ишлари секинлашиб, атрофдаги боғ-роғларни топтаб, оёқости қилиш кучайиб кетади. Ушбу воқеаларни ўз кўзи билан кўрган Солеҳхожа Абдумаликхожа ўғилларининг айтишларича, рус амалдорлари ва аскарларининг бир гуруҳи хонақоҳ мавзеёига келиб, Саломхожанинг норозиликларига қарамай ҳовуз атрофидаги дарахтларни кеса бошлаган эканлар. Бу пайтда хонақоҳ биноларининг бирида зикр билан банд бўлиб, ўтирган замона пиру комилларидан ҳисобланган Ҳазрати Абдумаликхожа Абдурауфхожа ўғиллари “Саломхон тўхтат бу ишингни!”-деб хитоб қилган эканлар. Иш давом эттирилиб, рус аскарларининг командири Ҳазрати Азизон Шайх Худойдоди Вали мақбаралари олдида қўйилган “уч туғ” нинг бири қуббасига қараб пистолетда ўқ узишга журъат этиб, у нотаваон шу пайт ўзи жон таслим қилган экан.¹

Бу ножўя ишлар шу ҳолда тўхтатилиб, кесилган дарахтлар ўз жойида қолиб, ҳамма аскарлар қочиб кетишган ва бошқа бу жойга қадам босишмаганлар. Ўқ узилган қубба янгиланиб, эскиси

¹ Раззоқов С. Ҳазрати Азизон Шайх Худойдоди Вали фаолияти билан боғлиқ зиёратгоҳлар тарихидан баъзи лавҳалар. Ҳазрати Азизон Шайх Худойдоди Вали-Ясавия тариқатининг машҳур намояндаси. Илмий-амалий анжуман матреаллари. Самарқанд, 2000, 120-бет.

эса ўқ жойи (гильза ўрни) қолган ҳолда Абдуллатифхожа Абдумаликхожа ўғилларининг уйларида сақланган экан.

Бу каби воқеалар Оллоҳнинг назари тушган азиз зотлар макон этган жойларда тез-тез учраб турган. Миллий маънавият, маданият ва маърифатимизга хуруж қилиш ишлари авж олиб кетган. Маҳаллий халқларимиз бу муқаддас зиёратгоҳларининг кўз ўнгиларида таъмир талаб бўлишларини кўрсаларда чорасиз қолганлар. Вақт ўтиши билан хонақоҳ мажмуасига кирган мадраса ва мактаб хужралари йиқилиш ҳолатига келиб қолган. Профессор С.Раззоқовнинг ёзишича, у кишига ғазиралик Худоёр ака Хўжанов ўз кўзлари билан кўрган ушбу воқеани сўзлаб беради; “Мадраса ва мактаб бинолари бузилиш ҳолига келган ўша даврдаги “Ленин йўли” колхоз раиси Маматқул ака Бозоровлар ноилож у биноларни бузишга розилик берганлар. Лекин бузишни бошлаш учун маҳаллий халқдан бирор киши рози бўлмаган экан. Натижада одамлар бир рус кишисига кетмон бериб, хужраларнинг бирига чиқарадилар. У киши кетмонни кўтариб томга уриши билан ўзи бир неча метр осмонга кўтарилиб, одамлар кўз олдиларида ерга қулаган экан. Бир қанча вақт ерда ётгач, ўрнидан турганича ортига қарамасдан қочиб кетган экан. Бу ҳолни кўриб турганлар ва колхоз раислари маслаҳатлашиб, Ҳазрати Азизон Шайх Худойдоди Вали авлодлари ва нуроний кексаларни чақириб, зиёрат қилишиб, ўтган азиз авлиёлар ҳақларига “хатми-қуръон” ўқишиб, баъзи биноларни қайтадан тиклашган эканлар”.²

² Ушбу зиёратгоҳ тарихи билан боғлиқ воқеалар С.Раззоқовнинг илмий мақолалари асосида ёзилди.

Эътиборингизга Худоёр аканинг яна бир бошқа воқеа ҳақидаги ҳикоясини ҳавола қиламиз.

Орадан йиллар ўтиб, халқимизнинг маънавияти ва миллий урф-одатларига тазйиқ тобора кучайиб борди, хонақоҳ бинолари омборхоналарга айлантирилди. Масжидга ихлосмандлик қилганлар текшир-текширларга тушар, ҳар хил жазоларга дучор этилардилар. Аммо бу нохуш хуружлар авжига чиқишига қарамай Абдуллатифхон Эшонбобо Абдумаликхон ўғиллари укалари Муҳаммад Собирхон Абдуҳамидхон ўғиллари билан яқин кишилари маслаҳати ва кўмагида Ҳазрати Азизон Шайх Худойдоди Вали мақбараларини таъмирлаб, ундаги авлод шажарасини қайта ёздириб, мақбара олдидаги туғларни янгилаш билан биргаликда оталари Ҳазрат Абдумаликхожа Абдурауфхожа ўғиллари ҳамда оналари Муҳаррам пошшо Исматиллохожа қизлари бошларига мармартош ўрнатган эканлар. Оллоҳ уларни раҳмат қилсин.

Маҳаллий нотавон мунофиқлардан бири туман раҳбарларига ушбу хонақоҳдаги бунёдкорлик ишлари ҳақида хабар берадилар. Олиб борилаётган ишларга жазо чорасини кўриш мақсадида келган рус бошлиқларидан бири Латифхон Эшонбобо билан таъмир ишлари олиб борилаётган жойда суҳбатлашиб, у кишидан бу ишларни сабабини суриштирганда Латифхон Эшонбобо бобокалони, ота-онам қабрларини таъмирлаётирмиз, деб жавоб берган эканлар. Жазолаш учун келган рус бошлиғи таажжубга тушиб, сиздай инсонлар кўпайсин, ишларни эҳтиёткорлик билан давом эттиринг деб,

рахматлар айтиб, бу хабарни берган мунофиқларни “�зингдан чиққан балога, ... (бу аҳволда бутун юрт бузулиши мумкинлигини уйлаган бўлса керак)” деб қаттиқ қойиган эканлар.

Ҳазратни ушбу зиёратгоҳлари ҳақида шўролар даврида қандай аҳволга солинганлиги ҳақида мухтасар хатоликлардан холи бўлмаган фикримиз якунида юртимизда Бобокалонларимизнинг ўлкан бунёдкорлик ишларини давом эттирган, хизматлари асрлар оша келгуси авлодларга ўрнак бўладиган, халқимизнинг бой маънавият, маданият ва маърифати ривожини юксакларга кўтарадиган, умрларини эзгуликка бағишлаган, ҳалол ва пок, содиқ фарзандлар кўпайишини ва уларнинг барчаларини ёмон кўзлардан ва мунофиқлар хурижидан Оллоҳнинг ўзи асрашини истаб қоламиз.

3 режа: Мустақиллик йилларида Шайх Худойдод

Валига бўлган юксак эҳтиром

Мустақиллик яратган кенг имкониятлардан бири, минг йиллар давомида халқимиз онгида ўрнашган, турмуш тарзига айланган, бутун ақидаларга руҳий ва маънавий кечирмаларга бой бўлган ислом динига муносабат ўзгарди. Комиллик, етуклик ва бой маънавий баркамолликка даъват этувчи улуғ аجدодларимиз руҳи тикланди. Жумладан, Имом Бухорий, Ҳаким Термизий, Аҳмад Яссавий, Абдуҳолик Ғиждувоний, Баҳовуддин Нақшбанд, Хўжа Аҳрор Вали, Ҳазрати Азизон Шайх Худойдоди Вали, Махдуми Аъзам Даҳбедий, Қосим Шайх Азизон ва бошқа ўнлаб алломаларимиз илмий мероси чуқур ўрганилмоқда ҳамда кенг тарғиб қилинмоқда.

Республикамизнинг мустақиллиги туфайли тарихий, диний ва миллий қадриятларимизни тиклашга эътибор кучайди. Натижада ўзбек халқи ўзининг асл фарзандларининг меросларидан кишиларни баҳраманд қилишга имконият туғилди. Шу қаторида Ҳазрати Азизон Шайх Худойдоди Валининг тарихий фаолияти ва бой адабий меросини ўрганишга ҳамда халқимизга етказишда катта ишлар қилинмоқда. Зеро, халқпарвар инсон Ҳазрати Азизон Шайх Худойдоди Вали мероси халқчилиги билан истиқлол ғояларини кишилар онгига сингдириш ва эрк, озодлик, юрт равнақи, тинчлиги ҳамда осойишталигини таъминлаш учун беминнат хизмат қилади.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, жамиятимизнинг қатор соҳаларида юз бераётган ўзгаришлар, тарихимизни ёритишга

тўғри ёндашиш, халқимизнинг тарихий хотираси жонланиши ҳамда инсонпарварлик ғояларини ҳаётимизга тавора кенгроқ тадбиқ этилиши мустақиллигимизнинг шарофати ва ғоявий рамзи сифатида ўз аксини топмоқда.

Ўтган қисқа давр мобайнида кўплаб алломаларимизнинг юбилейлари нишонланиб, уларга нисбатан юксак эҳтиром кўрсатилмоқда. 1994 ва 1996 йилларда ЮНЕСКО ташкилотининг қарори билан шарқдаги мусулмон мамлакатларида Мирзо Улуғбек ва Амир Темур таваллудларининг 600 ва 660 йилликлари кенг нишонланди. Мирзо Улуғбек даврига оид жуда кўплаб китоблар, Соҳибқирон бобомиз Амир Темурнинг Ўрта Осиё халқлари тарихида тутган ўрни ва аҳамиятига оид романлар, рисоалар, пёсалар, достонлар яратилди.

Ана шундай улуғ алломаларимиздан бўлган Ҳазрати Азизон Шайх Худойдоди Валининг ҳам юбилейлари мустақиллик йилларида бир неча бор республика миқёсида катта тантаналар билан нишонланди.

Ҳазрат таваллудининг 535 йиллигига бағишлаб 1997 йил 2-майда, 540 йиллигига бағишлаб 2001 йил 24-августда, 545 йиллиги эса 2006 йил 17 ноябрда кенг нишонланиши сўзимизнинг исботидир. Ҳазратнинг бу каби юбилей тўйлари хоки пойлари жойлашган Самарқанд вилоятининг Жомбой туманида ўтказилиб, унда республиканинг кўпгина туман ва вилоятларидан, вилоят ташкилотларидан меҳмонлар, матбуот, радио, телевидение ходимлари, олимлар, зиёлилар ва диний идора вакиллари қатнашдилар. Ҳазратнинг илмий-адабий меросларига бағишланиб

кўплаб амалий анжуманлар, илмий конференциялар ташкил этилди. Булар натижасида Ҳазратнинг ҳаёти ва фаолияти, адабий меросларига оид кўплаб янгидан-янги маълумотлар тўпланиб, рисолалар, илмий тўпламлар ва мақолалар чоп этилди.

2006 йил Самарқанд вилояти Жомбой тумани ҳокимлигининг қарори асосида туманда Ҳазрати Азизон Шайх Худойдоди Вали таваллудининг 545 йиллик юбилейини ўтказиш бўйича қўмита тузилиб, Ҳазратнинг ҳаёти, ижодига бағишланган бир қатор тадбирлар ўтказилди. Шайх Худойдоди Вали хонақосида катта ҳажмда ободончилик ишлари бажарилиб, у кишининг зиёратгоҳлари обод қилинди. Бу юбилей тантанасида Жомбой тумани ҳокими А.Норқулов кириш сўзи билан очиқ берар экан жумладан; “Истиқлол бизга берган куч қудрат шундан иборатки, эндиликда хурриятга эришган Ватанимиз эркини кўз қорачиғидек асраш учун масъулият ҳисси ҳар биримизнинг кўнглимизда шаклланиб бормоқда. Юртимизда ўн беш йил давомида юз берган оламшумул тарихий ўзгаришлар киши кўнглини бир дунё фахр ва ифтихор туйғуси билан тўлдиради... Кўҳна Самарқанднинг 2750 йиллиги ва юртдошимиз Шайх Худойдоди Вали таваллудининг 545 йиллик юбилейини нишонлар эканмиз, тарихимизга яна бир назар ташлаш, бобокалонларимиз руҳини шод қилишдек масъулият ҳисси ҳар биримизнинг кўнглимизда шаклланиб, эзгу ишларимиз фарзандларимиз қалбига сингиб боришини таъкидлаб ўтиш лозим...”¹

¹ “Жомбой тонги” газетаси, 2006, 5-ноябр, № 32-сон.

Бу каби эзгу ишлар Ҳазратнинг асл ватани Карманада ҳам ўтказилиб, юбилей тўйларини катта тантаналар билан ўтказсак нур устига аъло нур бўлар эди.

Бугунги кунда Шайх Худойдоди Вали бобо ётган азиз тупроқни зиёрат қилиш учун нафақат Республикамиз балки, Арабистон, Эрон, Покистон каби ислом давлатларидан ташқари ғарб давлатларидан ҳам зиёратчилар ташриф буюрмоқда. Ҳазратнинг илмий-адабий мероси юртиимз алломалари қаторида ЎзФА Шарқшунослик институти фондида, қолаверса, ислом ва ғарб давлатлари кутубхона ва музейларида сақланмоқда.

Юртиимзнинг озодликка эришганлиги Ҳазрати Азизон Шайх Худойдоди Валининг тарихий фаолияти ва бой адабий меросини ўрганиш ҳамда халқимизга етказишда айнан мустақиллик йилларида катта эътибор берилганлиги юртимиз учун, айниқса, карманаликлар учун ниҳоятда қувончли ҳолдир. Мустақиллик туфайли Шайх Худойдоди Валининг яқиндан таниш имкониятига эга бўлдик. Ҳазратнинг адабий меросини, Ҳазрат ҳақидаги қадимий кўлёзма асарларни тадқиқ қилиб, қимматли маълумотларни халқимизга етказишда Б.Ўринбоев, Б.Валихўжаев, К.Каттаев, С.Иноятов, С.Раззоқов, О.Ҳайитова сингари самарқандлик ва навоийлик тарихчи олимлар катта хисса қўшиб келмоқда. Улар Ҳазратнинг ҳаёти ва фаолиятларига оид илмий изланишлар натижасида кўплаб рисола ва мақолалар чоп эттирдилар.

Ҳазрат Шайх Худойдод Вали бобомиз шарафига шоирларимиз томонидан ҳам ажойиб шеърлар ёзилиб, у кишига

бўлган хурматни яна бир бор ифода этмокда. Қуйида биз
Ҳазратга бағишлаб ёзилган Жиззах вилояти Ғаллаорол
туманидаги II-ўрта мактаб ўқитувчиси Зайниддин Мамаризаев
қаламига мансуб ушбу маснавийни келтирамиз;

Қўлим кўксимда бобо, таъзим қилиб турибман.
Боғланган қўл ечилди, эркин, шахдам юрибман,
Рухинг билан яшадим, тилга ололмай номинг,
Қутлуғ ҳоки тупроғинг, кўзга суртиб турибман,
Айтар балки шу замин, илк қадам қуйган чоғинг,
Чангалзорни даф қилиб, обод қилган чорбоғинг.
Мадраса талабаси, эдинг ўша йилларда,
Илмни меҳнат билан, қўшиб олдинг сабоғинг.
Ночорликдан минглаб халқ, тебранган у замонлар,
Тахт-тож учун талашган, хонлар жабр этган тонглар.
Худойдод муруватин, топиб мунда эл бўлган,
Маскан курган топинган, турли элат инсонлар.
Муқаддас дастуридан, «Дил ба ёр, даст ба кор» лик.
Қатъий амал қилгандан, нима, билмаган зорлик.
Мардумлар кўнглин топган, Илм кароматидан.
Валий йўлин тутганлар, асло кўрмаган хорлик.
Маҳобатин эшитган, бенаво, бесар қолган.
Ғарбу шарқлик карвонлар, бунда тушиб тин олган.
Бобо назир-ниёзларин берган бетавонларга,
Муҳтож, толиққанларга, йўл озиғин ҳам солган.

Шайбонийхон, Бобурар, уни сўроқлаб турган,
Не шайх, Махдум Аъзамлар, эъзозлаб суҳбат қурган.
Моварауннаҳрда бу тасаввуф пешвоси,
Ихтилофлар ғуборин, халқлар қалбдан сўраган.
Ўтиб неча асрлар, аҳли Самарқанд бугун,
Ҳидоят чароғингни, порлатганидан мамнун.
Минг шукурким, армонлар, қайта юз очганига,
Эй, бобо, руҳи покинг, юрт кўксин этар гулгун!

Умуман олганда, биз ва кейинги авлодларни галдаги вазифаларимиз эса мана шу тадқиқотларга суяниб ҳамда ул Ҳазратга ўрин ажратилган кадимий асарларни ўрганган ҳолда Шайх Худойдод Вали яшаган давр ижтимоий, маданий, адабий муҳити унинг ҳаёти ва ижодини ўрганишни янги босқичга кўтариш ҳисобланади. Бу борада махсус кутубхона музей ва илмий марказ ташкил қилиш йулида Самарқанд вилоятида фидокорона ишлар олиб борилмокда.

Шайх Худойдод Вали тўғрисида юқорида айтиб ўтганимиздек кўплаб рисоалар нашр этирилмокда. Унинг адабий бой меросини ўрганиш ва халқимизга етказиш борасида ибратли ишлар қилинмокда. Буларнинг ҳаммаси улуғ бобомиз руҳини шод ва обод этишдаги дастлабги юмушлардир. Келгусида бу борадаги ишлар янада давом этирилади ва Ҳазрати Азизон Шайх Худойдод Вали ҳаёти ва фаолиятлари тўғрисида мукамал илмий-амалий ишлар қилинади.

Хулоса

Ватанимиз тарихи фақат давлатлар, салтанатларнинг вужудга келиши ҳамда уларнинг емирилиши тарихидангина иборат эмас, албатта. Айти пайтда у аждодларимизнинг буюк бунёдкорлик тарихи ҳамдир.

Кўҳна Кармана вилояти Буюк Ипак йўли устида жойлашган Ўрта Осиёнинг қадимий шаҳарларидан биридир. Мустабид тузум асоратлари туфайли Кармананинг тарихи, бу ердаги қадимий обидалар, бу заминда туғилиб, вояга етган машҳур алломаларнинг ҳаётини ўрганиш у ёқда турсин, хатто улар ҳақида бирор сўз ҳам айта олмас эдик. Истиқлол туфайли эса бу қадимий шаҳарнинг асл тарихи, бу ерда яшаган ва Ўрта Осиё илм-фани ва маданияти ривожига юксак ҳисса қўшган зотларимизнинг ҳаёти ва ижодига бағишлаб тадқиқотлар олиб бориш имкониятига эга бўлдик.

Кармана шаҳрининг ривожланиши, унинг ижтимоий-маданий ҳаёти ва машҳур шахслари тўғрисида Ўрта Осиё ва Яқин Шарқда ёзилган энг мўътабар асарларда қимматли маълумотлар мавжуд бўлиб, айтиқса араб сайёҳларининг VII-IX асрларда ёзилган қатор асарларида Кармана номи тилга олинади.

XI-XVI асрларда Карманадан кўплаб адиблар мутасаввуфлар, дин пешволари яшаб ўтишган. Хожа Сулаймон Карминагий, Мавлоно Ориф Деггароний, Хожа Хусрав, Шайх Худойдоди Вали ва Қосим Шайх Азизон қабила бунинг ёрқин далилидир. Уларнинг бой маънавий мероси Ўрта Осиё халқлари маданиятининг нодир дурдонаси ҳисобланади. Бу даврда Кармана

Ўрта Осиёнинг ижтимоий билимлар ривожланган масканларидан бирига айланди.

XV аср охири XVI асрнинг биринчи ярмида Ўрта Осиё ижтимоий-маданий катта ижобий таъсир кўрсатган тасаввуфдаги Яссавия тариқатининг йирик намояндаси, карманалик мутасаввуф шоир Ҳазрати Азизон Шайх Худойдоди Валининг ҳамюртимиз бўлганлиги билан ҳар қанча фахрлансак арзийди. У зот халқпарвар, адолатпарвар инсон сифатида оддий меҳнаткаш аҳоли орасида катта обрў-эътибор қозонган. Халқнинг бахт-саодати, тинчлиги учун доимо курашиб келган, ҳокиму султонларни адолатга чорлаган. Ҳазрати Азизон Шайх Худойдоди Вали олтмиш бир йил яшаб, умрининг болалик ва ўсмирлик йилларини Кармана атрофларида ўтказди. Тариқат соҳасидаги фаолиятларидан ташқари ўзбек ва форс-тожик тилларида ғазал, хикмат ҳамда фардлар битган. Тасаввуф адабиётидаги Яссавия сулукининг асосчиси Ахмад Яссавийдан ўрнак олиб, ҳақиқий бойлик-маънавий бойлик деб ҳисоблади. Ҳазрат Худойдоди Вали реал ҳаётнинг ноз-неъматларидан фойдаланишга ундадилар ва инсонларни ҳалол меҳнат қилишга, билим олишга чақирдилар.

Ҳозирги кунда бобокалонимиз Ҳазрати Азизон Шайх Худойдоди Валининг бой адабий меросларини тўлиғича ўрганиш, улардан юртдошларимизни баҳраманд қилиш, бу ноёб дурдоналарни келгуси авлодларимизга етказишда бир қатор долзарб муаммолар мавжуд:

- Ҳазратнинг хорижий давлатлар кутубхоналарида сақланаётган нодир қўлёзма асарлари нусхаларини юртимизга қайтариш ва уларни тўплаш;

- Ҳазрат шеърларининг тўлиқ тўпламини “Девони хикматлари” тарзида чоп этиш;

- Ҳазратнинг илмий-адабий мерослари саналган қўлёзма асарларини таржима қилиш ва китобларини чоп этиш;

- Ҳазрат яшаган даврларда машҳур саналган Яссавия, Нақшбандия, Кубровия, Қодирия тариқатларига тегишли қимматбаҳо асарлар тўпланган, илм аҳли шуғулланадиган илмий марказ-маънавият уйини ташкил қилиш;

- Ҳазратнинг илмий-адабий меросларини халқ таълими ва олий ўқув юртлири дастурларига киритиб, ўрганилишини ташкил қилиш;

- тарихий хужжатлар ва асарларда келтирилган Ҳазратнинг номлари билан боғлиқ хонақоҳлар, мавзеълар, манзилларда Бузрукворнинг номларини абадийлаштириш лозим бўлади.

Бизнинг муродимиз шуки, Ҳазратнинг киндик қони тўкилган Кармана заминидаги юртдошларига яқиндан таништиришдан иборатдир. Ҳазрати Азизон Шайх Худойдоди Вали Кармана заминида туғилган ўнлаб валиуллоҳлардан, машҳур паҳлавон ва олижаноб инсонлардан биридирки, кўплаб табаррук қўлёзмалар иймонда баркамол бу зотни мадҳ этган. Ул зот тарихий Миёнқол ва Самарқанд вилоятларининг ўзига хос боғловчи чорраҳаси бўлмиш Кармана осмонида порлаган ёрқин юлдузлардан биридир.

Хурматли китобхон! Шундай қилиб дунё мусулмон оламига яхши таниш бўлган карманалик машойихлардан бири Ҳазрати Азизон Шайх Худойдоди Вали ҳақидаги суҳбатимиз ҳам ўз интиҳосига етди. Аслида эса ул зот ҳақида қанча кўп гапирсак ҳам кам. Биз рисола ҳажми тақозоси ўлароқ суҳанни мухтасар қилдик. Ушбу лавҳалар бутун умрларини Оллоҳ йўлига тикиб, башар аҳлини ростлигу покликка, касб эгаллашу маърифатга, Ҳақ йўлига ҳидоят қилиб келган мўътабар зот кечмишларидан бир қатрадир. Улар сизнинг руҳиятингизга нур, танингизги қувват бахш этади, деган умиддамиз. Мақсадимиз эса азиз навоийликларни, айниқса, Худойдоди Вали таваллуд топган замин-Кармана аҳлини бу кўп қиррали улуғ аллома фаолиятининг оз бўлса-да, бир қисмидан ҳабардор этиш. Шоядки, вилоятимиз ва Кармана туман ҳокимлиги, бу муқаддас замин аҳли юртдошимизнинг хотирасини абадийлаштиришни ўйлаб, у киши арвоҳларини шод этсалар.

Ҳазрат Худойдод Вали ҳақида маълумотлар берувчи адабиёт ва манбалар

1. Ҳазрати азизон Шайх Худойдод Вали ва Ҳазратнинг машҳур авлодларининг ҳаёти,фаолиятлари, фазилатлари батафсил келтирилган қўлёзма ва чоп қилинган асарлар:

1. Маноқиби Шайх Худойдод Вали-288 бет, XVI асрда кўчирилган.Ғазирадаги Нўъмонхожа ибн Валихожа ибн Абдуҳолиқхожада сақланган қўлёзма.
2. Маноқиби Шайх Худойдод Вали-248 бет, котиб Муҳаммад Ашур Нурмуҳаммад ўғли томонидан ҳижрий 1331, милодий 1913 йилда кўчирилган. Зайниддин-Мамаризо ибн Назарқосимда сақланган қўлёзма.
3. Ҳужжат ул-зокирин-584 бет, Муҳаммад Шариф ал-Ҳусайний ал-Алавий Бухорий томонидан ҳижрий 1077, милодий 1666-67 йилларда ёзилган қўлёзма.Котиб Қўзи Муҳаммад Бухорий томонидан Ғазирада ҳижрий 1214-1225, милодий 1790-1810 йилларда китобат қилинган.
- 4.Давовийин Яссавийҳо тўпламига кирган Ҳужжат ул-зокирин номли қўлёзма. Закий Валидий Тўғон Туркия Миллий кутубхонасида сақланаётган Рашид афанди нусхаси.
- 5.Ламаҳот мин нафаҳот-ул кудс (Муқаддас хушбўйликлардан ёрликлар).Муҳаммад ал-Олим ас-Содиқ ал-Алавий-Олим шайх томонидан ҳижрий 1034, милодий 1625 йилда ёзилган

асар.ЎзФА Шарқшунослик институти, инв.№ 495.(тўлик рўйхати ҳижрий 1249, милодий 1833-34 йилларда кўчирилган. Инв. № 3590) 1909 йил Гулом Хусайн Орифжонов матбаасида Тошкентда чоп қилинган. 288 бет. Китоб дунёнинг кўпгина мамлакатларининг миллий-давлат кутубхоналарида сақланиб, ўрганилади.

6. Хужжат ул-зоҳирин ли радд ил-мункирин.Маноқиб-қўлёзма, 344 бет. Ҳижрий 1288, милодий 1871 йилда кўчирилган. Самарқанд вилояти “Маънавият ва нафис санъат тарихи” мозийгоҳидаги ҳисоб рақами № 1451.
7. Музакир ул-ахбоб (Дўстлар ёдномаси) Ҳасанхожа Нисорий томонидан ҳижрий 973, милодий 1566 йилда ёзилган, 36-37 бетлар. Исмоил Бекжон томонидан форсчадан таржима қилиниб, Тошкентда 1993 йилда чоп қилинган.
8. Жомеъ ул-мақомот (Мақомотлар тўплами). Абдул Бақо ибн Хожа Баҳовуддин томонидан ҳижрий 1026, милодий 1617 йилда ёзилган. 1795 йилда хаттот котиб томонидан кўчирилган. Қўлёзма ЎзФА Шарқшунослик институтида сақланади.
9. Силсилат ус-содиқин ва анис ул-ошиқин. Дўст Муҳаммад ибн Наврўз Ахмад ибн Хуш Муҳаммад ибн Адил Муҳаммад ал-Коший томонидан ёзилган қўлёзма. ЎзФА Шарқшунослик институти, инв. № 622, 106, 107 бет.
10. Тухфат ул-зоирин(Зиёратчиларга тухфа). Насриддин ал-Бухорий томонидан ёзилган.Бухоро матбаасида ҳижрий 1328, милодий 1910 йилда чоп қилинган.

11. Самария. Абу Тоҳирхожа томонидан ёзилган. ЎзФА Шарқшунослик институти, қўлёзма инв. № 600. Форсчадан Абдулмўмин Сатторий таржимаси. Тошкент “Камалак”, 1991 йил, 5-81 бет.
12. Равойиҳ ул-қудс (Муқаддас хушбўй ҳидлар). Мақсуд ибн мир Насрид-дин ал-Ҳусайн ан-Нақшбандий томонидан ёзилган. 77-78; 300-303 бетлар.
13. Тарихи Роқимий, “Саййид Рақим”, Мир Саййид Шариф Роқим томонидан ҳижрий 1113, милодий 1701 йилда ёзиб тугатилган. ЎзФА Шарқшунослик институти, қўлёзма, инв. № 7711.
14. Буюк сиймолар, алломалар хотиралари ва даврлар воқеъликларига бағишланган эсдалик-мулоҳазалар. Тарихнавис хаттот Муҳаммад Олим Муфтий томонидан ёзилган. Рисола. Самарқанд вилояти “Маданият ва нафис санъат мозийгоҳи”да сақланади, ҳисоб рақами № 5553/2.
15. Раузат ар-ризвон ва ҳақиқат ал-ғилмон. Бадриддин ибн Абду Салом ал-Кашмирий томонидан ёзилган. ЎзФА Шарқшунослик институти, инв. № 2094.
16. Рашоҳати айн ул-хаёт. Фаҳриддин Али ибн Ал Ҳусайн Воиз ал-Кошифий томонидан ёзилган. Тошкент, 1897, 1911 йил. 33 бет.
17. Қонуни султони. Халифа Абдул Хайр Хожа Судур ибн Хусайин Хожа томонидан ёзилган қўлёзма.

18. Мақомати Маҳдуми Аъзам. Хожа Абдул Бақо ибн Абдухолиқ томонидан ёзилган қўлёзма. XVII асрда ёзилган.
19. “Манбу ул-ахбор фи риёзил-аброр” (Яхшилар боғларидаги денгизлар манбаси). Султон Аҳмад Маҳмуд Хазиний томонидан ҳижрий 995 (милодий 1586) йилда сулс хатида ёзилган. Ҳажми 81 varaқ., Туркиянинг Сулаймония кутубхонасида ягона нусхада сақланмоқда. Ali Istanbul. Suleymaniy kutubhanesi, Sehîd Ali pasa bolumu, № 1425 .
20. “Жавоҳир ул-Аброр мин Амвожил-Бихор” (Яхшиларнинг денгиз мавжиларидаги гавҳарлари). Султон Аҳмад Маҳмуд Хазиний томонидан ҳижрий 1002, милодий 1593 йилда наср ва назмда турк ва форс тилларида ёзилган, ҳажми 164 бет. Туркиянинг Истамбул университети кутубхонаси, туркий қўлёзмалар бўлимида № 3893 рақами билан сақланмоқда. Бу қўлёзманинг кўчирма нусҳасини 1997 йилда тасаввуфшунос олим Ориф Усмон олишга муяссар бўлган. У томонидан “Хазиний жавоҳироти”, “Тошкент оқшоми” рўзномасининг 1998 йил, 14 октябрь санасида босилган.
21. “Хужжат ул-аброр”. Султон Аҳмад Маҳмуд Хазиний томонидан ёзилган. Париж миллий кутубхонасида сақланади. Biblioteque Nationale, Pers.A.F. 263. Асар форс тилида ҳажми 70 varaқ..
22. “Силсилаи нисбати машойих-тазкиратул машойих”. ЎзФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар хазинаси, инв. №1 1290. Ҳижрий XIII асрда, милодий 1893 йилда ёзилган.

23. Тарихи томм. Саййид Аълам Шарофиддин Роқимий томонидан милодий 1680 йилда ёзилган.
24. Тухфат ул-ахбоб фи тазкиратул асҳоб. Возеҳ томонидан ёзилган. Милодий 1913-1914 йилларда чоп қилинган. Асарга Шарофиддин Роқимийнинг “Тарихи томм” рисоласининг милодий 1701-1702 йилларда ёзилган мухтасар нусхаси илова қилинган.

I. Ҳазрати азизон Шайх Худойдод Вали ва машхур авлодларининг ҳаёти ва фаолиятлари ёритилган кейинги асарлар ва чоп этилган илмий-оммабон мақолалар ҳамда маълумотлар.

1. Темурномаи Мавлоно Хотифий. XVII асрда ёзилган қўлёзма. Асар шарқшунос олим Ахмадхон Облакулов кутубхоналарида сақланади.
2. Абдурауф Фитрат. Яссавий мактаби шоирлари тўғрисида текширишлар. // Маориф ва ўқитувчи, Тошкент, 1928, № 5-6.
3. Боқирғон китоби. Қозон. 1906, 75 бет.
4. Боровков А.К. Очерки по истории узбекского языка(определение языка хикматов Ахмада Яссави). Советское востоковедение. Том 5 й. Москва-Ленинград. 1948 г., с. 229-250.

5. СВР (Собранные восточных рукописей) Том 3 й. Под редакции А.А. Семенова. Ташкент. 1955, 232 № описанные 912.
6. Миклухо Маклай Н.Д. Описание таджикских и персидских рукописей. Институт народов Азии. Выпуск 2. Москва, 1961 № паписание 187.
7. Семенов А.А. Шайбаний хан, завоевание ими империи Темуридов. // Материалы по исторых таджиков и узбеков Средней Азии. Труды Института истории и археологии АН Таджикской ССР, том XII, выпуск 1, Сталинобод, 1954. 39-84.
8. Хафизии Таниш ибн мир Мухаммад Бухори. Шарафномаи шохи. Книга шайхской славы. Факсимиле рукописи д. 88. Переводс персидского, введеие, примичания и указатели М.А. Салохетдиновой Част 1. Москве 1983, часть 2. Москве 1989. с. 135.
9. Ахмедов Б.А. Историка-географическая литература Средней Азии 16-18 вв., Ташкент, 1985., с.182.
10. Мукминова Р.Г. К истории аграрных отношений в Узбекистане 16 в. По материалам «Вакоф-наме». Ташкент.: «Наука»- 1966. , с 11, 317.
11. Jurden Paul. Die politche und soeiale Bedenting der Naqshbaniyya in Mitte lasien in 15.Fohrhundert/ Berlin. Now York. 1991.
12. Валихўжаев Б.Н., Мирзаев С. Азиз зотлар макон етган ер.// Ленин йўли. 1991, 27 апрель.
13. Валихўжаев Б.Н. Ўринбоев Б.Бобо Худойдод Вали. // Гулистон, 1993, 8-9 сон.

14. Валихўжаев Б.Н., Мирзаев С. Зоҳир илмида ондин олимроқ йўқ эрмиш. // Халқ сўзи, 1993, 4 март.
15. Валихўжаев Б.Н. Ўринбоев Б.Бобо Худойдод Вали.//Зарафшон, 1993, 14 октябрь.
16. “Фан ва турмуш” журнали, 1993, 8-9 сон.
17. Бобо Худойдод Вали. Ғазаллар ва хикматлар. Б. Валихўжаев, Б. Ўринбоевлар томонидан нашрга тайёрланган. Самарқанд, 1993, 44 бет.
18. Валихўжаев Б.Н., Зоҳидий А. Сайид Аҳмад ибн Мавлоно Жалолиддин Хожаги Косоний Маҳдуми Аъзам. Тошкент, 1993, 40 бет.
19. Дўстқораев Б. Яссавий ким эди. Тошкент, “Мерос” 1994, 80 бет.
20. Валихўжаев Б.Н. Хожа Ахрор тарихи, Тошкент, “Ёзувчи”, 1994, 96 бет.
21. Ориф Хожи. Ғазиралик Валибобо., //Самарқанд, 1994, 12 март.
22. Ражабов Н. Бобо Худойдод Вали. // Зарафшон, 1994, 26 апрель.
23. Алпомиш: Ўзбек халқ қаҳрамонлик достони.// Айтувчи: Фозил Йўлдош ўғли/. Тошкент.: “Шарқ”, 1998.- 400 бет.
24. Э.Э.Каримов. Йасавийа и Ходжаган Нақш бандийа: Историядействительная и вымышленная. Ташкент: «Узбекистан», 2000. 72 с.(33 с.)
25. Нодирхон Ҳасан. Аҳмад Маҳмуд Хазиний. Тошкент, “Фан”, 2001.- 104 б.(15,53,61 б.)

26. Koprulu M.F., Turk edebiyatinda ilk mutasavviflar, Ankara-1991, S. 35, 98.
27. Туркияда Яссавийшунослик. Тошкент, “Адабиёт ва санъат”, 1999, 56 бет.
28. Schaibanideshe Grebinshriften/ herausgegeben von B. Babadjanov, A. Muminov, J. Paul /. –Wiesbaden: Reichert, 1997. (Шайбонийлар қабртошларидаги битиклар).
29. Худойдоди Вали ким эди /Б. Ўринбоев, Самарқанд. 1995, 16 бет.
30. Яхшиларнинг умри боқийдир / Б. Ўринбоев, Самарқанд. 1995, 24 бет.
31. Ҳамиджон Ҳомидов Кўҳна Шарқ Дарғалари (Бадиий-илмий лавҳалар). Тошкент. “Шарқ” нашриёти- матбаа концерн босмахонаси. 1999, 151 б.(272 б.).
32. Ориф Усмон. Вахдат шаробин ичдим. Хожа Ахмад Яссавий ҳаёти, ижоди ва анъаналари. Тошкент, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти.-2001, 33 б. (138 б.).
33. Нодирхон Ҳасан. Тадқиқот ва таҳлил эҳтиёжи. Хожа Ахмад Яссавий ҳаёти, ижоди ва анъаналари.Тошкент. Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти- 2001, 33 б. (331б.).
34. Иноятов С., Соҳибқирон ва темурийлар назари тушган диёр. Т.: “Шарқ”, 2002 йил.
35. Ҳайитова О., Карманалик буюк сиймолар ва муқаддас қадамжолар. Т.: “Янги авлод”нашриёти, 2004 йил.

36. Иноятлов С., Қандаҳоров А. Карманалик йирик шайх ва етук аллома. // Дўстлик байроғи. 2007 , февраль, 7,8,10-сонлар.
37. “Имом ал-Бухорий сабоқлари” журнали, 2006, 3-4 сонлар.
38. Ҳайитова О. Маънавиятимиз тарихининг юлдузларидан бири. //Педагогик маҳорат. 2004, 6 сон.
39. Иноятлов С., Тўраев Ҳ., Саидов М. Қосим Шайх Азизон. А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. Т.: 2000 йил.
40. Бўлдиева О. Нурота. Эссе. Т.: “Шарқ” 2003 йил.
41. Муҳаммад Насриддин Ал- Ханафи Ал-Хасани Ал-Бухари. Тухфат аз-заирин. Перевод, предисловие, комментарии-Х. Тураев . Кафедра истории Узбекистана Бухарский Государственный Университет. Т.: 2003 г.